

Virdžinija Vulf

SOPSTVENA SOBA

Prevele Slavica Stojanović i Smiljka Bogunović

Prvo poglavlje1

Ali, možda ćete reći, pozvale smo vas da govorite o ženama i prozi – kakve to ima veze sa sopstvenom sobom? Pokušaću da objasnim. Kad ste me pozvala da govorim o ženama i prozi, sela sam na obalu reke i zapitala se šta znače te reči. To može jednostavno da znači nekoliko zapažanja o Fani Berni; još ponešto o Džejn Osten; počast sestrama Bronte i skica Houvort parohije pod snegom; neka duhovita opaska, eventualno, o g-đici Mitford; aluzija puna poštovanja prema Džordž Eliot; pomenuti g-đu Geskel, i to bi bilo sve. Ali kad sam malo bolje pogledala, te reči nisu više bile tako jednostavne. Naslov Žene i proza mogao bi da znači, i to je možda ono što ste vi mislile, žene i kakve su one; ili, mogao bi da znači žene i proza koju one pišu; ili, možda žene i proza koja je o njima napisana; ali bi moglo da znači da je sve to troje u nekoj neraskidivoj vezi i vi želite da o njima razmislim u tom svetlu. Međutim, kad sam ovu temu počela da posmatram na taj način, koji je delovao najzanimljivije, ubrzo sam videla da u tome postoji jedan fatalan nedostatak. Uopšte neću biti u stanju da dođem do nekog zaključka. Uopšte neću biti u mogućnosti da ispunim ono što je, kako razumem, osnovna dužnost predavača – da vam posle jednočasovnog izlaganja uručim trun čiste istine da je zaklopite među stranice sveske i da je zanavek stavite na policu. Sve što sam ja mogla da vam ponudim jeste mišljenje o jednoj beznačajnoj temi – žena mora imati novca i svoju sopstvenu sobu ako misli da piše prozu; i tako, kao što ćete videti, ostaje nerešen veliki problem prave prirode žene i prave prirode proze. Nisam ispunila svoju obavezu da dođem do zaključka u vezi sa ta dva pitanja – žene i proza ostaju, što se mene tiče, nerešeni problemi. Ali da bih to malo popravila, daću sve od sebe da vam pokažem kako sam došla do ovog mišljenja o sobi i novcu. Pred vama ću razviti, što mogu potpunije i slobodnije, tok razmišljanja kojim sam došla do toga. Ako ogolim ideje i predrasude koje okružuju ovu tvrdnju, možda ćete videti neku vezu sa ženama i sa prozom. U svakom slučaju, kada je tema jako kontroverzna – a takvo je svako pitanje koje se tiče pola – ne možeš da se nadaš da ćeš naći istinu. Možeš samo da pokažeš kako si došla do takvog uverenja. Svojoj publici samo možeš da pružiš priliku da donese sopstvene zaključke dok posmatra ograničenja, predrasude, osobnosti predavačice. Čini se da u ovom slučaju više istine može da ima književni nego faktografski tekst. Stoga predlažem, koristeći se svim slobodama koje su dozvoljene romansijerki, da vam ispričam kako su protekla poslednja dva dana pre mog dolaska ovamo: kako sam se, povijena pod težinom teme u koju ste me upregle, duboko zamislila i navela tu temu da uđe u moj svakodnevni život i da polako izade iz njega. Ne treba da napominjem da ono što ću opisati ne postoji; Oksbridž je izmišljotina; isto tako i Fernem; "ja" je samo zgodan izraz za osobu koja ne postoji u stvarnosti. Laži će mi teći sa usana, ali sa njima će možda biti izmešano nešto istine; na vama je da otkrijete tu istinu i da odlučite da li vredi išta od nje sačuvati. Ako ne vredi, vi ćete, naravno, sve baciti u korpu za otpatke i zaboraviti celu priču.

Dakle, evo me (zovite me Meri Biton, Meri Siton, Meri Karmajkl, ili kako god vam je volja – to uopšte nije važno), kako sedim na obali reke, pre nedelju-dve, prijatno oktobarsko vreme, izgubljena u mislima. Jaram o kojem sam govorila – žene i proza, potreba da donesem neki zaključak na temu koja pokreće svakakve predrasude i strasti, povio mi je glavu. Levo i desno, nekakav šumarak, zlatan i grimizan, sjajio se od boja, izgledalo je čak da se od vreline zapalio. Niz obalu, dalje, raspuštene kose, vrbe su plakale svoju neprekidnu tužbalicu. Reka je svašta odslikavala, što je odabrala od neba, mosta i plamtećeg drveta, i kad je studentčić povezao čamac kroz te refleksije, one su se opet sklopile kao da ga nikad nije ni bilo. Tu bi se ceo dan moglo sedeti izgubljen u mislima. Misao je – da je nazovem oholije nego što zaslžuje – spustila svoju udicu u potok. Izvijala se svaki čas tamo-amo među

odblescima i vodenim travama, puštajući da je voda diže i potapa do trenutka kad se – poznat vam je taj mali trzaj – naglo uskomeša ideja na kraju udice: a zatim oprezno povlačenje i pažljivo vađenje? Na veliku žalost, izgledala je tako mala kad je ležala na travi, tako beznačajna moja misao; takvu ribu dobar pecaroš baca nazad u vodu da se podgoji, da postane vredna tiganja i tanjira. Neću sad da vas gnjavim tom idejom, iako ćete je možda same pronaći tokom moje priče ako je budete pažljivo pratile.

Ali ma koliko bila mala, imala je jedno svojevrsno zagonetno svojstvo – čim je vratim u um, ona smesta postaje vrlo uzbudljiva i važna; i kako se praćakala i bljeskala tamo-amo, stvorila je takvu plimu i buru ideja da nisam mogla s mirom da sedim. Tako sam odjednom sebe zatekla kako veoma brzo koračam po nekom travnjaku. Iznenada preda mnom iskrnsu jedna muška prilika. U prvom trenutku nisam shvatila da je gestikuliranje spodobe čudnog izgleda u fraku i svečanoj košulji upućeno meni. Njegovo je lice izražavalo užasnutost i indignaciju. Više mi je pomogao instikt nego razum; on je školski čuvar; ja sam žena. Ovo je travnjak; staza je tamo. Samo studentima i profesorima je dozvoljeno ovuda; ja moram po šljunku. Te misli mi sinuše u trenutku. Čim sam se vratila na stazu, čuvareve ruke se opustiše, na lice mu se vrati uobičajena smirenost, i iako je lepše hodati po travi nego po šljunku, to i nije bila neka velika šteta. Jedino zbog čega bih mogla da optužim studente i profesore bilo kog koledža jeste to da su radi zaštite svojih travnjaka, koji se održavaju trista godina, moju ribicu odagnali u njeno skrovište.

Bila sam sad zaboravila koja me je to ideja podstakla na tako drsko ometanje poseda. Duh mira se spustio kao oblak sa nebesa, jer ako igde obitava duh mira, onda je to na travnjacima i u dvorištima Oksbridža lepog oktobarskog jutra. Dok sam šetala po tim koledžima, prolazeći pored njihovih prastarih dvorana, surovost sadašnjice kao da se smekšavala; telo kao da je bilo stavljen u čudesnu vitrinu u koju nikakav zvuk nije mogao da prodre, a um, oslobođen svakog dodira sa činjenicama (osim ako bih opet krenula preko travnjaka), mogao je da se usredsredi na razmišljanje o svemu što je bilo u skladu sa tim trenutkom. Kao što to slučaj hoće, zalutalo sećanje na jedan stari esej o ponovnom dolasku u Oksbridž za vreme raspusta doveđe mi na pamet Čarlsa Lemba – Svetog jagnje Čarls, rekao je Teker, prekrstivši mu čelo. Zaista, od svih mrtvih (govorim onako kako mi stižu misli), Lemb je od onih koji su najsrodniji; neko kome biste voleli da kažete: Reci mi, kako si napisao eseje? Jer njegovi su eseji superiorniji čak i od savršenih eseja Maksa Birboma, po mom mišljenju zbog neobuzdanog bljeska imaginacije, rasterećujućeg praska darovitosti u sred eseja, od čega ostaju oštećeni i nesavršeni ali obasjani poezijom kao zvezdama. Lemb je dakle došao u Oksbridž, možda pre sto godina. U svakom slučaju napisao je esej – ime mi je pobeglo – o rukopisu jedne Miltonove poeme koji je tu video. Možda je to bila Lisidas, a Lemb piše o tome kako ga je šokiralo da je moguće da i jedna reč u Lisidasu bude drugačija od one koja u poemi стоји. Pomisao da je Milton menjao reči u toj poemi izgledala mu je kao svetogrde. To me navede da se setim svih stihova koje znam iz Lisidasa i da se zabavljam pogadajući koju je reč Milton menjao i zašto. Tada mi pade na pamet da se baš taj rukopis koji je Lamb video nalazi na stotinak metara od mene, tako da se može Lembovim stopama stići preko kvadratnog dvorišta do čuvene biblioteke u kojoj se to blago čuva. Štaviše, setih se, kad sam rešila da sprovedem plan u delo, u toj istoj čuvenoj biblioteci čuva se rukopis Tekerijevog Ezmonda. Kritičari često kažu da je Ezmond najsavršeniji Tekerijev roman. Ali taj afektirani stil, imitacija osamnaestog veka, smeta, koliko se ja sećam; osim ako stil osamnaestog veka nije zaista bio Tekeriju prirođan – a ta činjenica bi mogla da se utvrđi čitanjem rukopisa, da bi se videlo da li su izmene pravljene u korist tog stila ili u korist smisla.

Međutim, tu bi se moralo tačno utvrditi šta je stil a šta je značenje, pitanje koje – ali tu sam se zapravo obrela pred vratima koja vode u samu biblioteku. Mora da sam ih otvorila, jer istog trenutka otuda izroni, kao anđeo čuvar koji mi je preprečio put mahanjem crnom odorom umesto belim krilima, usprotivljeni, sedi, ljubazni gospodin, koji je tihim glasom žalio, odmahujući na mene, da je damama dopušteno da uđu u biblioteku samo u pratnji profesora koledža ili uz pismenu preporuku.

To što jednu čuvenu biblioteku proklinje žena, čuvenoj biblioteci je potpuno nevažno. Časna i mirna, sa svim svojim blagom bezbedno zaključanim u nedrima, ona spava, i što se mene tiče, spavaće tako doveka. Tu nikad neću buditi odjeke, nikad tu više neću tražiti gostoprivrstvo, zaklinjala sam se dok sam besna silazila niz stepenice. Do ručka je bio ostao još ceo sat, i šta je trebalo činiti? Tumarati

livadama? Sedeti kraj reke? Stvarno, bilo je to divno jesenje prepodne; crveno lišće je lepršalo na zemlju; tako da sve to ne bi zahtevalo veliki napor. Ali mi do uha dopre zvuk muzike. Održavala se služba ili je bila neka proslava. Orgulje su veličanstveno zagundale kad sam prošla pored crkvenih vrata. U tom nepomućenom vazduhu čak i hrišćanski bol je zvučao više kao sećanje na tugu nego kao sama tuga; mir je ušuškao čak i škripanje prastarih orgulja. Nisam imala želju da udem, čak i da sam imala pravo na to, jer ovde je mogao preda mnogim da se ispreči crkvenjak i da mi zatraži krštenicu ili preporuku od dekana. Ali izvan tih veličanstvenih građevina često je isto tako lepo kao i unutra. Bilo je čak prilično zabavno posmatrati kako se vernici okupljaju, ulaze, izlaze, vrteći se oko vrata kapele kao pčele na ulazu u košnicu. Mnogi su nosili kapice i ogrtace; neki su imali čuperke krvna na ramenima; drugi su bili u invalidskim kolicima, treći, iako tek sredovečni, bili su tako spakovani i sabijeni u tako čudne oblike da su podsećali na džinovske krabe i rukove koji se teško povlače po dnu akvarijuma. Onako oslonjenoj na zid, Univerzitet mi je zaista izgledao kao svetilište u kome se čuvaju retki tipovi koji bi smesta postali zastareli i neupotrebljivi kad bi bili prinuđeni da se bore za opstanak na položnicima Stranda. Padoše mi na um stare priče o starim dekanima i starim nastavnicima, ali pre nego što skupih hrabrost da zviznem – nekad se pričalo da se na zvuk pištaljke stari Profesor ... smesta davao u galop – uvažena pastva uđe unutra. Preostala je spoljašnjost crkve. Kao što znate, njene visoke kupole i šiljci mogu se videti, kao kod jedrenjaka koji uvek plovi a nikad ne stiže, osvetljeni noću i uočljivi miljama daleko preko brda. Nekad je, pretpostavljam, taj četvorougao sa gustim travnjacima, masivnim zgradama i kapelom i sam bio močvarno zemljište na kojem su se njihale trave i rile svinje. Zaprege konja i goveda dovlačile su kolima kamen iz udaljenih okruga zatim su beskonačnim radom sivi blokovi u čijoj ja sada senci stojim složeni jedan na drugi, potom su slikari doneli svoje vitraže, a zidari su vekovima marljivo radili na krovu štukom i cementom, špahalom i mistrijom. Subotom je neko morao da istrese iz kožne kese zlatnike i srebrnjake u njihove drevne šake, jer se te večeri najverovatnije pilo pivo i kuglalo se.

Beskrajna reka zlata i srebra, razmišljala sam, mora da je neprestano doticala u to dvorište da bi stizao kamen i radnici radili; poravnavali, kopali jarkove i isušivali. Ali to je bilo doba vere, i novac se velikodušno točio da bi se to kamenje postavilo duboko u temelje, a kad su podignuti i zidovi, još više novca iz škrinja kraljeva, kraljica i plemića, slivalo se tu da bi se pevale himne i podučavali studenti. Zemljište je bilo poklonjeno, porezi su bili plaćeni. A kad se završilo doba vere i kada je došlo doba razuma, još uvek je tekla ista reka zlata i srebra; ustanovljavane su stipendije; bogato su plaćani profesori; samo što sada zlato i srebro nisu dotali iz kraljevskih kovčega, već iz novčanika trgovaca i fabrikanata, iz džepova muškaraca koji su stekli, recimo, bogatstvo baveći se industrijom, i vratili, u svojim oporukama, darežljiv deo kao zadužbinu za više katedri, više predavača, više stipendija na univerzitetu gde su oni naučili svoj zanat. Otuda biblioteke i laboratorije, opservatorije, veličanstvena oprema sastavljena od skupih i osetljivih instrumenata koji sada stoje u vitrinama, tu gde su se pre nekoliko vekova njihale trave i rile svinje. Naravno, dok sam šetala po dvorištu, zlatni i srebrni temelji su delovali dosta duboki; kamene ploče su dobro nalegale preko divljih trava. Muškarci sa tacnama na glavama išli su užurbano od stepeništa do stepeništa. U prozorima je cvetalo slavno cveće. Muzika sa gramofona treštala je iz soba. Nemoguće je bilo ne razmišljati – ali svako razmišljanje je naglo prekinuto. Sat je otkucao. Vreme je bilo da se ide na ručak.

Neobična je činjenica da romanopisci nekako umeju da nas uvere kako se ručkovi redovno pamte po tome što je rečeno nešto vrlo duhovito, ili po tome što je nešto vrlo mudro učinjeno. A retko troše reči na to što se jelo. Romansijersko je pravilo da se ne pominju supa, losos i pačetina, kao da supa, losos i pačetina nemaju nikakvog značaja, isto kao što bi se reklo da niko nikad nije popušio ni cigaretu ni popio čašu vina. Međutim, ja ču ovde uzeti slobodu da se usprotivim tom pravilu i ispričaču vam da je ovom prilikom ručak počeo ribom list, koja je bila potonula u duboku činiju, preko nje je univerzitetski kuvar stavio presvlaku od najboljeg milerama, tek ponegde žigosanu smedim tačkama, nalik na pege na košutinim ledima. Zatim su stigle jarebice, ali ako ste pomislili da je na poslužavniku bio par golih smedih ptica, prevarili ste se. Jarebice, mnogobrojne i raznovrsne, stigle su uz celu povorku sosova i salata, ljutih i slatkih; po redu: sa krompirima, tankim kao novčići ali ne tako tvrdim, sa prokulicama listastim kao ružin pupoljak ali sočnijim. I tek što je prišlo pečenje s pratnjom, kad tihi poslužitelj, možda sam školski čuvar ali sa blažim izrazom, stavi pred vas, zamotan u salvete, smesu koja je bila talasava i vrlo slatka. Nazvati to pudingom i tako dovesti u vezu sa sutlijашem ili grizom,

bila bi uvreda. U međuvremenu, vinske čaše su zasjale žuto; pa grimizno; praznile se i punile. I tako se postepeno, na sredini kičme gde je sedište duše, palilo ne ono tvrdo električno svetlo koje zovemo briljantnost kad nam skakuće na usnama, već dublji, suptilan, podzemni sjaj kao što je gust žuti plamen razumnog uzajamnog opštenja. Bez žurbe. Bez varničenja. Nemam potebe da budem bilo ko drugi do ja sama. Svi idemo u raj, i Van Dajk je u ovom društvu – drugim rečima, kako život izgleda lep, kako su slatke njegove nagrade, kako su trivijalni zamerka ili jadanje, kako je divno prijateljstvo i društvo sebi sličnih, kad paleći dobru cigaretu tonemo među jastuke na klupama ispod prozora.

Da je kojom srećom bilo pepeljare pri ruci, da se zbog tog nedostatka nije pepeo otresao kroz prozor, da je sve bilo samo malo drugačije, pretpostavljam da niko ne bi primetio da mački fali rep. Taj iznenadni prizor osakaćene životinje koja mekim šapama ide preko dvorišta, nekom igrom podsvesne inteligencije za mene je promenio emocionalnu svetlost. To je bilo kao da je neko dopustio da padne senka. Možda se taj vrsni zglob odričao svoga sedišta. Zaista, dok sam posmatrala bezrepu mačku kako zastaje na sred travnjaka, kao da je i sama začuđena pred univerzumom, nešto kao da je nedostajalo, nešto je izgledalo drugačije. Ali šta nedostaje, šta izgleda drugačije, pitala sam se slušajući razgovore. I da bih odgovorila na to pitanje, morala sam da zamislim sebe izvan te prostorije, da se vratim u prošlost, zapravo pre rata, i da predočim sebi model jednog drugog ručka koji je održan u prostorijama koje nisu mnogo daleko od ovih, ali su drugačije. Sve je bilo drugačije. U međuvremenu su gosti razgovarali, bilo ih je mnogo, bili su mladi, i jednog i drugog pola; kroz taj razgovor su plivali, prijatno, slobodno, zabavno. I taj razgovor koji je tekao starih naspram onog razgovora u pozadini, a kad sam ih suočila, videlo se da je ovaj nesumnjivo nastao iz onoga, da je legitimni naslednik onog drugog. Ništa se nije promenilo, ništa nije bilo drugačije, osim jedno – sad, izoštrivši sluh, nisam slušala reči koje se izgovaraju, već onaj žamor i strujanje u pozadini. Da, tu je – razlika je postojala. Na ovakvom ručku pre rata ljudi su potpuno isto govorili, ali je to drugačije zvučalo jer je bilo praćeno nekom vrstom brujanja, neartikulisanog ali muzikalnog, uzbudljivog, koje je menjalo vrednost samih reči. Da li bi se to brujanje moglo staviti u reči? Uz pomoć pesnika verovatno bi moglo. Pored mene je ležala knjiga i, otvarajući je, okrenuh sasvim slučajno Tenisona. I nađoh da je Tenison pevao:

I pade suza bistra

Sa cveta gospodinove krunice pred moju kapiju.

Dolazi ona, moja golubica, moja draga;

Dolazi sav moj život, moja sudbina;

Crvena ruža kliče: Ona je blizu, blizu;

A bela ruža plače: Preminula je;

Neven osluškuje: Čujem je, čujem;

A ljiljan šapće: Ja čekam.

Je li to ono što su muškarci pevušili na ručkovima pre rata? A žene?

Srce je moje kao raspevana ptica

koja se gnezdi gde je nemirna voda
Srce je moje kao jabuka
sa granama koje su se povile od ploda.

Srce je moje kao školjka šarena
koju preliva mirno more,
Radosnije od svih je moje srce,
Jer ljubav moja došla je k meni.

Je li to ono što su pevušile žene na ručkovima pre rata?

Bilo je nečeg toliko smešnog pri pomisli da su ljudi pevušili takve stvari, makar i sasvim tiho, na predratnim ručkovima, da prasnuh u smeh. A smeh sam morala da objasnim, pa prstom pokazah na kusog mačka, koji je zaista izgledao malo apsurdno, jedna životinja bez repa, na sred travnjaka. Da li se takav rodio, ili je izgubio rep nesrećnim slučajem? Bezrepe manks mačke, iako se priča da postoje na ostrvu Man,² ređe su nego što se obično misli. To je čudna životinja, više čudnovata nego lepa. Čudno je koliko je drugačiji kada repa ima – znate već šta se sve govori na kraju svečanog ručka, kad ljudi traže svoje kapute i šešire.

Zahvaljujući ljubaznosti domaćina, ovaj je trajao do kasno popodne. Lep oktobarski dan je bledeo i padalo je lišće dok sam išla kroz dryvored. Izgledalo je kao da se za mnom zatvara jedna po jedna kapija, sa nežnom neopozivošću. Bezbrojni školski čuvari su stavljali bezbrojne ispravne ključeve u dobro podmazane brave; riznica se osiguravala i za ovu noć. Kad se prođe staza, izlazi se na ulicu – zaboravila sam joj ime – koja vas, ako skrenete na pravom mestu, vodi u Fernem. Ali ja sam imala dosta vremena. Večera neće biti pre pola osam. Skoro se moglo i bez večere posle takvog ručka. Čudno kako odlomak neke pesme radi u svesti i vodi noge u ritmu niz ulicu. One reči:

I pade suza bistra
Sa cveta gospodinove krunice pred moju kapiju
Dolazi ona, moja golubica, moja draga...

pevalo je u mojoj krvi dok sam brzo koračala prema Hedingliju. A onda, prebacujući se na drugi metar, zapevah, tako da se vode uzburkaše i jurnuh prema brani:

Srce je moje kao raspevana ptica
koja se gnezdi gde je nemirna voda,
Srce je moje kao jabuka...

Kakvi pesnici, viknuh naglas, kao što se to radi u sumrak, kakvi su to bili pesnici!

Skoro sa nekakvom ljubomorom, valjda zbog našeg sopstvenog doba, iako su ta poredenja glupa i absurdna, pitala sam se dalje da li bi se danas mogla imenovati tako velika dva živa pesnika kao što su bili Tenison i Kristina Roseti. Očigledno je nemoguće poreediti ih, razmišljala sam, zagledana u te nabujale vode. Ta poezija uzbuduje do takvog prepuštanja, do takvog ushićenja upravo zato što budi sećanje koje su ljudi nekada imali (na svečanim ručkovima pre rata možda), tako da odgovoriš lako, blisko, ne pomućujući ga proveravanjem ili uporedivanjem sa nekim osećanjem koje danas imaš. A savremeni pesnici izražavaju osećanje koje na naše oči nastaje i u istom trenutku biva od nas otrgnuto. Kao prvo, ono je neprepoznatljivo; često ga se plašimo; napeto ga posmatramo i ljubomorno i sumnjičavo poredimos sa starim osećanjima koja smo poznavali. Otuda teškoće moderne poezije; i zbog tih teškoća ne možeš da se setiš više od dva stiha zaredom bilo kod dobrog modernog pesnika. Iz tog razloga – što me je pamćenje izdalo – ovaj argument vene u nedostatku materijala. Ali zašto smo, nastavila sam hodajući u pravcu Hedinglijia, prestali da pevušimo tihim glasom na svečanim ručkovima? Zašto je Alfred prestao da peva:

Dolazi ona, moja golubica, moja draga.

Zašto je Kristina Roseti prestala da odgovara:

Radosnije od svih je moje srce,
jer ljubav moja došla je k meni.

Da li da krivimo rat? Kad su topovi zapucali avgusta 1914, da li su lica muškaraca i žena izgledala tako prazna u očima jednih i drugih da je romansa ubijena? Sigurno da je bio šok (naročito za žene sa njihovim iluzijama u vezi sa obrazovanjem, i tako dalje) videti lica onih koji nama upravljaju, u svetlosti topovske vatre. Bili su tako ružni – Nemci, Englezi, Francuzi – tako glupi. Ali bilo šta i bilo koga da okriviš, iluzija koja je inspirisala Tenisona i Kristinu Roseti da pevaju tako strasno o dolasku svojih ljubavnika mnogo je ređa sada nego onda. Treba samo da čitaš, da posmatraš, da slušaš, da se sećaš. Ali zašto kažem "krivica"? Ako je ono bila iluzija, zašto ne slavim katastrofu, ma kakva bila, koja je razorila iluziju i na njeno mesto dovela istinu? Jer istina ... te tačkice označavaju mesto gde, u traganju za istinom, promaših da skrenem za Fernem. Da, zaista, šta je istina a šta iluzija, pitala sam se. Šta je istina o ovim zgradama, na primer, koje su sada nejasne i svečane sa crvenim prozorima u sutor, ali sirove, crvene i prljave, sa svojim bombonama i pertlama, u devet sati izjutra? A vrbe, reka i baštete koje se spuštaju ka reci, sada nejasne zbog magle koja se isparava preko njih, ali na suncu zlatne i crvene – šta je istina, a šta iluzija o njima? Poštedeću vas obrta i preokreta u razmišljanju, jer ništa nisam zaključila na putu za Hedingli i molim vas da zamislite da sam ubrzo otkrila grešku u skretanju i vrativši se unazad uputila se u Fernem.

Kao što sam već rekla, bio je oktobarski dan i ne usuđujem se da program vaše poštovanje i da ugrozim krhki ugled koji ima proza time što bih promenila godišnje doba i opisala kako iza baštenskih zidova proviruju jorgovani, šafrani, lale i drugo prolećno cveće. Proza mora da se drži činjenica, i što su verodostojnije činjenice, to je bolja proza – tako nam kažu. Zbog toga je još uvek bila jesen i lišće je još uvek žutelo i opadalo, iako malo brže nego pre, jer je sad bilo veće (sedam i dvadeset tri, tačno) i pojačao se vetrić (sa jugozapada, da budemo egzaktni). Ali, uprkos svemu, nešto čudno se događalo:

Srce je moje kao raspevana ptica

Koja se gnezdi gde je nemirna voda,

Srce je moje kao jabuka

sa granama koje su se povile od ploda...

verovatno su reči Kristine Roseti delimično bile odgovorne za ludost fantazije – naravno, to je bila samo fantazija – što su cvasti jorgovana podrhtavale preko baštenskih zidova, sumporasti leptirovi leteli tamo-amo, a u vazduhu lebdeo polenov prah. Dunuo je vetar, ne znam iz kog smera, ali je zadigao mlado lišće koje je srebrnasto bljesnulo u vazduhu. To je bio čas kad se menja svetlost i kad su boje intenzivnije, a u oknima zlato i purpur plamte kao otkucaji srca koje se lako uzbudi, kad se iz nekog razloga obznani leptota sveta iako će se uskoro pokvariti (tu sam uletela u baštu, jer su vrata, nesmotreno, ostala otvorena i nije bilo školskog čuvara u blizini), leptota sveta koja će se tako brzo pokvariti, koja ima dve oštice, jednu od smeha, drugu od bola, koje sekut srce na dva dela. Fernemske baštne ležale su pred mnom u prolećnom sumraku, divlje i otvorene, a u visokoj travi, vlažnoj i nepažljivo pokošenoj, rasle su zelenkade i zvončići, možda ne baš uredno po kalendaru, i sada je preko njih duvao vetar i povijao ih, ali su se čvrsto korenom držali. Prozori na zgradama, usečeni kao brodski prozori među širokim valovima crvene cigle, prelazili su od limunove do srebrne boje, pod brzim letom prolećnih oblaka. Neka je bila u mreži za ljuljanje, neka, ali na ovoj svetlosti one su bile samo utvare koje pola vidiš, pola naslućuješ, što jure preko trave – zar je niko neće zaustaviti? – a onda se na terasi, kao da je iskrsla da se nadiše vazduha, da baci pogled na baštu, nađe povijena figura, moćna a ipak skromna, sa svojim velikim čelom i iznošenom haljinom – da li je to čuvena naučnica, da li je to sama Dž. H...?3 Sve je bilo nejasno a ipak intenzivno, kao da su šal, koji je suton prebacio preko baštne, procepili zvezda ili mač – bljesak neke strašne stvarnosti koja je iskočila, kako to ona radi, iz srca proleća. Jer mladost...

Evo moje supe. Večera je poslužena u velikoj sali za ručavanje. Ni blizu to nije bilo proleće, zapravo, bio je oktobar, veče. Svi su se okupili u velikoj trpezariji. Večera je bila spremna. Stigla je supa. Prazna vodnjikava supa. Ničega da umutiš maštu. Kroz retku tečnost mogla bi se videti svaka šara na dnu tanjira. Ali ovde nije bilo šara. Tanjur je bio običan. Onda je stigla govedina sa zelenišem i krompirom – domaće trojstvo koje te podseća na sirove goveđe butove na blatnjavoj pijaci i prokule rascvetane i požutele po ivicama, i na cenkanje, rasprodaje i žene sa zembiljima ponedeljkom ujutru. Nije bilo razloga da se žališ na nasušnu hranu ljudskog roda, kad vidiš da je provijant dovoljan, kad su rudari verovatno dobijali i manje. Posle toga je bio puding sa suvim šljivama. I ako iko prigovara da su suve šljive, čak i ublažene pudingom, jedno povrće tvrda srca (voće nisu), žilave kao srce starog škrca, da se iz njih cedi tečnost kakva bi mogla da bude u venama tog starca koji je osamdeset godina uskraćivao vino i toplinu i sebi i sirotinji, taj neka pomisli i o tome kako ima ljudi čije milosrdno srce uračunava čak i suvu šljivu. Zatim stigoše keks i sir, a bokal sa vodom je štedro kružio među nama, jer je to u prirodi keksa, da bude suv, a ovo je bio keks do srži. To je bilo sve. Večera je završena. Sve zaškripaše odmičući stolice; vrata su se žestoko ljuljala tamo-amo; uskoro u sali nije bilo ni traga od hrane, i bez sumnje je bila spremna za sutrašnji doručak. Niz hodnike i na stepeništu mladost Engleske je lupala i pevala. I da li je trebalo da ja, gošća, strankinja (jer ovde u Fermenu nemam ništa veća prava nego u Trinitiju ili Somervilu ili Girtonu ili Njunemu ili Krajstcrču) kažem: "Večera nije bila dobra", ili da kažem (sada smo se nas dve, Meri Siton i ja, nalazile u njenoj maloj dnevnoj sobi): "Zar nismo mogle ovde same da večeramo?", jer da sam nešto tako rekla to bi značilo da njuškam i istražujem tajne kućne ekonomije koja za stranu osobu ima tako lepu fasadu veselosti i snage. Ne, tako nešto se nije moglo reći. Zapravo, razgovor je na trenutak klonuo. S obzirom na to da je ljudski sklop takav kakav je, srce, telo i mozak pomešani zajedno, a ne smešteni u odvojenim komorama, kao što će bez sumnje biti i kroz milion godina, dobra večera je veoma važna za dobar razgovor. Ne može dobro

da se misli, voli, spava, ako se nije dobro večeralo. Lampa u kičmi ne pali se na govedinu i suve šljive. Sve čemo verovatno otići u raj i srećemo se, nadamo se, iza prvog ugla sa Van Dajkom – to je ono sumnjičavo i uslovljeno stanje duha koje se posle završenog radnog dana izrodi kad ukrstiš govedinu i šljive. Na sreću je moja priateljica, koja je predavala prirodne nauke, imala kredenac sa pljoskom i čašicama – (ali, za početak je trebalo da bude list i jarebica) – tako da smo mogle da privučemo stolice uz vatru i da popravimo neka oštećenja od preživljavanja današnjeg dana. Posle nekoliko minuta mi smo slobodno klizile kroz sve one teme koje bude radoznalost i interesovanja, koje se stvaraju u glavi kad je neka odsutna, a treba, prirodno, da se prodiskutuju kad se ponovo sretnete – kako se jedna udala, a druga nije; jedna misli ovo, druga ono; jedna je postala bolja zahvaljujući znanju, druga je na zapanjujući način propala – sa svim onim spekulacijama o ljudskoj prirodi i o svojstvima zapanjujućeg sveta u kome živimo, koje prirodno proizlaze iz takvih početaka. Međutim, dok smo o tome govorile, ja sam postiđeno postala svesna da se sam od sebe uspostavlja jedan tok, noseći sve prema nekom sopstvenom ishodu. Mogle smo da pričamo o Španiji ili o Portugaliji, o nekoj knjizi ili o trkaćem konju, ali prava zainteresovanost nije bila za te teme, već za prizor zidara na visokim krovovima pre nekoliko vekova. Kraljevi i plemiči su donosili blago u ogromnim vrećama i ulivali ga pod zemlju. Taj prizor je stalno oživljavao u mojoj glavi i smeštao se pored drugog prizora, mršavih krava i blatnjave pijace i uvelog zeleniša i žilavih staračkih srca – ta dva prizora, razjedinjena i nepovezana i besmislena sama po sebi, uvek su išla zajedno i borila se jedan protiv drugog, a ja sam im bila potpuno prepričena na milost i nemilost. Najbolji način da ceo razgovor ne postane izopačen bio je da naglas kažem ono što mi je na umu, i da to, ako bude sreće, izbledi i pretvori se u prah kao glava mrtvog kralja kada je otvoren kovčeg u Vindzoru. Zato ukratko ispričah g-đici Siton o zidarima koji su proveli sve one godine na crkvenom krovu, i o kraljevima, kraljicama i plemičima koji su donosili vreće zlata i srebra na svojim plećima, i lopatama ih bacali u zemlju; a kako su zatim došli veliki finansijski magnati našeg vremena i polagali čekove i obveznice, pretpostavljam, tamo gde su drugi polagali poluge i grumene zlata. Sve to leži dole ispod onog koledža, rekoh; a ispod ovog koledža, gde mi sada sedimo, šta leži ispod njegove smeće crvene cigle i divlje, neodržavane trave u bašti? Kakva snaga leži u jeftinom porculanu iz kojeg smo večerale, i (tu mi iskoči iz usta pre nego što sam mogla da se zaustavim) iza govedine, pudinga i suvih šljiva.

Dakle, rekla je Meri Siton, oko 1860. godine, – ali ti znaš tu priču, reče ona, jer joj je, pretpostavljam, već dosadio taj resital. I ona mi ispriča – iznajmile su prostorije. Sastajale su se po odborima. Adresirale koverte. Sastavlje cirkularna pisma. Održavale su sastanke; čitale su naglas pisma; ti i ti su obećali toliko i toliko; naprotiv, gospodin ... ne da ni peni. Saturday Review je bio veoma nepristojan. Kako da skupimo novac za kancelarije? Da li da organizujemo dobrotvornu prodaju? Zar ne bismo mogle da nađemo neku lepu devojku da sedi napred? Da vidimo šta je Džon Stuart Mil rekao na temu. Da li bi neka mogla da ubedi urednika ... da štampa pismo? Da li možemo da pridobijemo ledi ... da ga potpiše? Ledi je ... otputovala? Na taj način se, pretpostavljam, radilo pre šezdeset godina, i na to je utrošen čudesan napor i ogromno vreme. I tek nakon duge borbe i uz ogromne teškoće skupile su ukupno trideset hiljada funti⁴. Očigledno je, znači, da ne možemo imati vina, jarebice i послугu koja nosi metalne činije na glavama, reče ona. Ne možemo imati sofe i zasebne sobe. "Udobnosti", rekla je, citirajući neku knjigu, "će morati da pričekaju."⁵

Pomisao na sve te žene koje su godinama radile da bi teškom mukom zaradile ukupno dve hiljade funti, i nastojale svim silama da sakupe trideset hiljada funti, izaziva u nama prezir prema sramnom siromaštву našeg pola. Šta su onda naše majke radile kad nisu imale nikakvo bogatstvo da nam ostave? Puderisale noseve? Paradirale na suncu u Monte Karlu? Na kaminu su stajale neke fotografije. Merina majka – ako je to ona bila na slici – možda je u slobodnom vremenu bila rasipnica (izrodila je trinaestoro dece jednom svešteniku), ali ako je tako, njen veseli i rasipnički život je ostavio jako malo traga na njenom licu. Izgledala je kao domaćica; stara gospođa sa kariranim šalom zakačenim velikim brošem; sedela je u pletenoj stolici nagovarajući jednog španijela da pogleda u fotoaparat, sa nasmejanim ali ipak napetim izrazom kao da zna da će se pas pomeriti čim blic sevne. A da se kojim slučajem bavila biznisom, da je postala vlasnica fabrike za proizvodnju veštačke svile ili magnatkinja na berzi; da je ostavila dve ili tri stotina hiljada funti Fernemu, mi bismo večeras opušteno sedele i teme našeg razgovora bi možda bile arheologija, botanika, antropologija, fizika, priroda atoma, matematika, astronomija, relativitet, geografija. Samo da su g-đica Siton i njena majka i pre nje njena

majka naučile veliku umetnost pravljenja novca i svoj novac zaveštale, kao njihovi očevi i pre njih dedovi, za osnivanje lektorata i profesura, nagrada i stipendija namenjenih svome polu, mi bismo većeras veoma podnošljivo večerale ovde gore jarebicu i bocu vina; nadale bismo se, bez potrebe za prekomernim samopouzdanjem, da ćemo prijatno i dostojanstveno provesti život u zaklonu jedne od profesija koja je obdarena opštim obrazovanjem. Možda bismo nešto istraživale ili pisale; lutale po vrednim mestima naše planete; sedele razmišljajući na stepeništu Partenona ili bismo u deset odlazile u kancelariju i vraćale se kući u pola pet da malo pišemo poeziju. Samo, da je g-đa Siton počela da se bavi biznisom sa petnaest godina – tu se javila iznenadna prepreka u argumentaciji – ne bi bilo Meri. Šta o tome, pitala sam, misli Meri? Među zavesama je stajala oktobarska noć, mirna i lepa, sa nekoliko zvezda uhvaćenih u drveću koje je počelo da žuti. Da li je spremna da se odrekne svoga dela u svemu tome, svojih uspomena (jer bili su srećna porodica, iako velika) na igre i svađe gore u Škotskoj, koju neumorno hvali zbog dobrog vazduha i dobrih kolača, da bi se Fernemu moglo darovati recimo pedeset hiljada funti jednim potezom pera? Jer, da bi se darovao koledž, bilo bi potrebno porodicu potpuno potisnuti. Da stekne bogatstvo i da izrodi trinaestoro dece – to nijedno ljudsko biće ne bi izdržalo. Pogledajmo činjenice, rekosmo. Prvo, treba devet meseci dok se beba rodi. Onda se beba rada. Zatim treba tri ili četiri meseca dojiti bebu. Kad je beba nadojena, sigurno treba provesti još pet godina u igranju sa njom. Ne možete, izgleda, pustiti decu da jurciju po ulicama. Ljudi koji su ih videli kako divlje jure u Rusiji, kažu da taj prizor nije prijatan. Ljudi kažu, isto tako, da se čovekova priroda oblikuje od prve do pete godine života. Da je g-đa Siton, rekoh, zarađivala novac, kakve bi ti uspomene imala na igre i svađe? Šta bi znala o Škotskoj i njenom finom vazduhu, kolačima i svemu ostalom? Ali bespredmetno je uopšte postavljati ovakva pitanja, jer ti nikada ne bi došla na svet. Štaviše, podjednako je bespredmetno pitati se šta bi bilo da su Meri Siton i njen majka, i pre nje njen majka, zgrnule ogromno bogatstvo i položile ga u temelje koledža i biblioteke, jer, kao prvo, za njih je bilo nemoguće da zarađuju, a kao drugo, da je i bilo moguće, zakon im je uskraćivao pravo da raspolažu novcem koji bi zaradile. Tek poslednjih četrdeset osam godina g-đa Siton ima sopstveni dinar. Jer u prošlim vekovima to bi bilo vlasništvo njenog muža – misao koja je, možda, imala udela u tome što g-đa Siton i njen majka nisu učestvovale u berzanskim poslovima. Svaki peni koji zaradim, možda su govorile, biće mi oduzet i uložen po muževljevoj pameti – možda u osnivanje neke stipendije ili lektorata u Bejljolu ili u Kingzima, tako da me sticanje novca, čak i kad bih mogla da ga zaradim, mnogo ne zanima. Bolje da to prepustim mužu.

U svakom slučaju, bez obzira na to da li krivica jeste ili nije do stare dame koja je gledala u španijela, ne može biti sumnje da su iz nekog razloga naše majke vrlo ozbiljno pogrešno vodile svoje poslove. Nijedan peni nije se mogao uštedeti za "udobnosti"; za jarebice i vino, školske čuvare i krvna, knjige i cigarete, biblioteke i razonodu. Najviše što su one mogle bilo je da podignu gole zidove na goloj zemlji.

Tako smo pričale stojeći kraj prozora i gledajući, kao što rade hiljade ljudi svake večeri, kupole i kule čuvenog grada ispod nas. On je bio vrlo lep, vrlo tajanstven na jesenjoj mesečini. Stari kamen je izgledao veoma beo i dostojanstven. Čovek pomisli na sve one knjige koje su tamo dole skupljene; na slike starih prelata i dostojanstvenika koje vise u galerijama; na vitraže koji bacaju neobične globuse i mesece na pločnik; na fontane i travu; na tihe sobe koje gledaju na kvadratna dvorišta. I (oprostite mi zbog te pomisli) mislila sam, isto tako, i na zanosan dim i piće, na duboke fotelje i lepe tepihe; na uglađenost, darovitost, dostojanstvo koji idu uz luksuz, privatnosti i prostor. U svakom slučaju, majke nas nisu opskrbile ničim sličnim – naše majke kojima je bilo teško da skrpe ukupno trideset hiljada funti, naše majke koje su rađale trinaestoro dece sveštenicima u St. Endrjusu.

I tako krenuh nazad u svoju gostionicu, i dok sam išla mračnim ulicama duboko sam se zamislila o različitim stvarima, kao što se čini na svršetku radnog dana. Razmišljala sam o tome zašto g-đa Siton nije imala da nam ostavi novac; i kakav uticaj ima siromaštvo na um; a kakav uticaj bogatstvo ima na um; razmišljala sam o čudnoj staroj gospodi koju sam videla tog jutra sa čupercima krvna na ramenima; i setila sam se da je jedan od njih trčao kad neko zvizne; mislila sam na orgulje koje bruje u kapeli i na zatvorena vrata na biblioteci; razmišljala sam o tome kako je neprijatno kad su vrata za tebe zaključana; i o tome kako je možda gore biti zaključan unutra; i, razmišljajući o bezbednosti i napretku jednog pola i o siromaštву i nebezbednosti drugog, i o uticaju tradicije i nedostatka tradicije na

spisateljski um, pomislih na kraju kako je došlo vreme da smotam zboranu kožu dana, sa njegovim raspravama i impresijama i gnevom i smehom, i da je bacim u žbunje. Hiljade zvezda svetlucalo je na plavom nebeskom prostranstvu. Kao da sam sama naspram beskrupulognog društva; sva ljudska bića su zaspala – opružena, horizontalna, nema. Niko se nije vrzmao ulicama Oksbridža. Čak su se i hotelska vrata otvorila na dodir nevidljive ruke – ni portir nije bio budan da mi osvetli put do kreveta, bilo je tako kasno.

Drugo poglavlje

Scena se, ako smem da vas zamolim da me pratite, sad promenila. Lišće je i dalje opadalo, ali sada u Londonu, ne u Oksbridžu; i ja moram da tražim od vas da zamislite jednu sobu, jednu od hiljade soba, sa prozorom koji gleda preko šešira, kamiona i automobila na druge prozore, i u dnu sobe na stolu prazan list hartije na kojem je krupnim slovima napisano ŽENE I PROZA i ništa više. Neizbežna posledica ručka i večere u Oksbridžu izgleda da će, na žalost, biti poseta Britanskom muzeju. Mora da se procedi ono što je u svim tim impresijama bilo lično ili slučajno i da se tako dođe do čistog fluida, esencije istine. Jer je ta poseta Oksbridžu, onaj ručak i ona večera, otvorila mnoštvo pitanja. Zašto muškarci piju vino a žene vodu? Zašto je jedan pol tako uspešan, a drugi tako siromašan? Kakvo dejstvo ima siromaštvo na prozu? Kakvi su uslovi neophodni za stvaranje umetničkog dela? – nametalo se hiljadu pitanja odjednom. A bili su potrebni odgovori, ne pitanja; ali odgovor se mogao dobiti samo konsultovanjem učenih ljudi neopterećenih predrasudama, koji su se uzdigli iznad borbe s jezikom i telesne zbrke i objavili rezultate svojih razmišljanja i istraživanja u knjigama koje treba potražiti u Britanskom muzeju. Ako ne mogu da nađem istinu na policama Britanskog muzeja, gde je onda, zapitah se, uzimajući svesku i olovku, gde je istina?

Ovako opremljena, samouverena i radoznala, dадоh se u potragu za istinom. Dan, iako ne baš vlažan, bio je sumoran a ulice u blizini muzeja pune otvorenih rupa za ugalj, niz koje je pljuštala kiša iz džakova; fijakeri su dovozili i istovarivali na trotoar konopcima uvezane kutije u kojima je, verovatno, bila sva garderoba neke švajcarske ili italijanske porodice koja je stigla u potrazi za bogatstvom ili utočištem ili nekim udobnostima koje se zimi mogu naći u pansionima Blumsberija. Grlati muškarci paradirali su ulicama vozeći sadnice u kolicima. Neki su izvikivali, drugi su pevali. London je bio radionica. London je bio mašina. Svi smo mi bacani napred-nazad po toj praznoj osnovi da stvorimo neki obrazac. Britanski muzej je bio jedno odeljenje te fabrike. Dvostruka vrata se otvorile; i nađeš se pod tom ogromnom kupolom, kao da je neka misao u golemom čelu koje je onako veličanstveno obmotano trakom slavnih imena. Odeš na kasu; uzmeš parče hartije; otvorili katalog, i pet tačkica ovde označava pet odvojenih minuta, otupelosti, čudenja, zbumjenosti. Imate li ikakvu predstavu o tome koliko se knjiga o ženama napiše za godinu dana? Imate li pojma koliko su ih napisali muškarci? Jeste li svesne da ste vi životinja o kojoj se najviše raspravlja u univerzumu? Ovde sam došla sa sveskom i olovkom, s namerom da celo prepodne čitam, prepostavljajući da će na kraju prepodneva preneti tu istinu u svoju svesku, ali trebalo bi da sam krdo slonova, pomislih i gomila paukova, očajnički pomišljajući na životinje koje bije glas da najduže žive i najmnogostrukije vide, da sa ovim izadem na kraj. Potrebne su mi čelične kandže i bronzani kljun čak samo da probijem tu lјusku. Kako uopšte da nađem zrnca istine usaćena u svu tu silu papira? Pitala sam se to, i u očajanju počela da prelećem pogledom dugačak spisak naslova. Čak i sami naslovi knjiga davali su mi materijal za razmišljanje. Pol i njegova priroda mogu, naravno, da privuku doktore i biologe; ali ono što je bilo iznenadujuće i teško objasnivo to je činjenica da taj pol, to jest, žena – toliko privlači zabavne eseiste, lakoprste romansijere, mladiće koji pišu disertaciju; muškarce bez ikakve disertacije; muškarce koji nemaju nikakvu kvalifikaciju osim što nisu žene. Neke od tih knjiga su po izgledu bile frivolne i šaljive; ali mnoge druge su, opet, bile ozbiljne i proročke, moralističke i savetodavne. Samo čitanje naslova govorilo je o bezbrojnim školskim upraviteljima, o sveštenicima koji se penju na

podijume i na propovedaonice i drže slovo sa opširnošću koja daleko prekoračuje vreme koje se obično određuje za takve govore. To je bila veoma čudna pojava; i očigledno – tu sam pogledala pod slovo M – muški rod uživa poverenje. Žene ne pišu knjige o muškarcima – nisam mogla da se uzdržim da ne pozdravim tu činjenicu sa olakšanjem, jer da sam morala prvo da pročitam šta su sve muškarci napisali o ženama, a zatim šta su žene napisale o muškarcima, dvaput bi procvetala aloja koja cveta jednom u sto godina dok bih ja dospela da stavim pero na papir. Tako, napravivši savršeno proizvoljan izbor od otprilike tuce knjiga, ostavih svoje ceduljice da otpočinu na žičanom podmetaču, i čekah na mom sedalu sa drugim tragačima za esencijom istine.

Šta bi mogao biti razlog te čudne nejednakosti, pitala sam se crtajući krugove na listićima papira kojima su nas britanski poreznici snabdeli u druge svrhe. Zašto su žene, sudeći po ovom katalogu, toliko zanimljivije muškarcima nego muškarci ženama? Ta činjenica mi je izgledala veoma čudno i moj duh je lutao pokušavajući da stvori sliku o životu koji su vodili muškarci koji su trošili vreme na pisanje knjiga o ženama; bilo da behu stari ili mladi, oženjeni ili neoženjeni, sa crvenim nosevima ili grbavi – svejedno je bilo nekako maglovito laskavo osetiti da si predmet takve pažnje, pod uslovom da nam je ne posvećuju isključivo kljakavi i nemoćni – tako sam umovala dok sve te frivolne misli ne skrati jedna lavina knjiga koja se skotrlja na sto ispred mene. E, sad poče nevolja. Student koji je obučen na Oksbridžu da vrši istraživanja, bez sumnje zna neki metod da vodi svoja pitanja kroz sve konfuzije sve dok ne naleti na odgovor kao ovčica koja utriči u tor. Student koji je sedeo pored mene, na primer, i koji je užurbano prepisivao nešto iz naučnog priručnika je, to sam pouzdano osećala, vadio čiste grumene esencijalne rude svakih desetak minuta. Njegovo sitno roktanje od zadovoljstva pokazivalo je jako mnogo. Ali ako, na žalost, nemaš univerzitetski trening, tvoje pitanje, daleko od tora, leprša kao preplašeno stado tamo-amo, bezglavo, a za njim juri ceo čopor lovačkih pasa. Profesori, školski upravnici, sociolozi, sveštenici, romansijeri, esejisti, novinari, muškarci koji nemaju nikakve kvalifikacije osim što nisu žene, gonili su moje jedno jedino pitanje – Zašto su žene tako siromašne? sve dok od njega ne postade pedeset pitanja; sve dok tih pedeset pitanja ne skočiše izbezumljeno u maticu i ne odoše niz vodu. Cela sveska mi je bila ižvrljana beleškama. Da bih vam pokazala stanje u kojem mi je bila glava, pročitaću vam nešto od toga, uz napomenu da je u vrhu strane pisalo jednostavno, velikim slovima, ŽENE I SIROMAŠTVO; ali ono što je sledilo izgledalo je otprilike ovako:

Uslovi u srednjem veku kod,

Običaji na ostrvu Fidži kod,

Obožavane kao boginje od,

Slabije u moralnom smislu od,

Idealizam kod,

Veća savesnost kod,

Ostrvsко stanovništvo južnih mora, doba puberteta među,

Privlačnost,

Prinošene kao žrtve za,

Mala veličina mozga kod,

Dublja podsvest kod,

Manja maljavost tela kod,
Mentalna, moralna i psihička inferiornost kod,
Ljubav prema deci kod,
Duži život kod,
Slabiji mišići kod,
Snaga afekta kod,
Taština kod,
Više obrazovanje kod,
Šekspirovo mišljenje o,
Mišljenje lorda Birkenheda o,
Mišljenje dekana Indža o,
La Brijerovo mišljenje o,
Dr Džonsonovo mišljenje o,
Mišljenje g. Oskara Brauninga o,

Tu uzeh vazduh i, štaviše, dopisah na margini – Zašto Semjuel Batler kaže: "Mudri muškarci nikad ne govore šta misle o ženama"? Ali, nastavila sam, zavalivši se u stolicu i gledajući veliku kupolu u kojoj sam ja bila jedna jedina, ali već donekle isprepada misao, nesreća je u tome što mudri muškarci uopšte ne govore isto o ženama.

Ovo je Pouc:

"Većina žena uopšte nema karaktera."

A ovo La Brijer:

"Les femmes sont extremes, elles sont meilleures ou pires que les hommes"*

Direktna kontradikcija kod dvojice oštih posmatrača koji su bili savremenici. Jesu li one sposobne za obrazovanje? Napoleon je mislio da su nesposobne, dr Džonson je mislio suprotno.⁶ imaju li dušu ili nemaju? Neki divljaci kažu da nemaju. Drugi, naprotiv, tvrde da su žene polubožanstva i zbog toga im se klanjaju.⁷ Neki mudraci drže da su one pilećeg mozga; drugi da su dublje svesti. Gete im je iskazivao poštovanje; Musolini ih je prezirao. Gde god da pogledaš, muškarci su mislili o ženama, i mislili su različito. Nisam mogla da ih uhvatim ni za glavu ni za rep. Odlučila sam, bacajući zavidljive poglede na čitača pored mene koji je pravio savršeno uredne izvode, koje je često naslovljavao samo sa A ili B ili C, dok se moja sopstvena sveska bunila zbog najzbrkanijeg škrabanja protivrečnih beležaka. To je bilo poražavajuće, to je bilo zbumujuće, to je bilo ponižavajuće. Istina mi je promicala kroz prste. Bežala je i poslednja kap.

Ne mogu nikako da odem kući, razmišljala sam, i da dodam kao ozbiljan doprinos proučavanju žena i proze to da su žene manje maljave po telu nego muškarci ili da pubertet kod devojčica na ostrvima južnih mora počinje u devetoj godini – ili beše devetnaestoj? – čak se ni rukopis u tom rasulu nije

mogao dešifrovati. Sramota je bilo da od celog prepodnevnog rada nisam imala da pokažem ništa značajnije i znamenitije. I ako ja ne mogu da shvatim istinu o Ž (kako sam skraćeno počela da je zovem) u prošlosti, što da se bakćem sa Ž u budućnosti? Izgledalo je da je to čisto gubljenje vremena, konsultovati svu tu gospodu specijalizovanu za ženu i njen uticaj na bilo šta – na politiku, decu, zaradu, moral – tako brojnu i tako učenu. Njihove knjige mogle bismo i da ne otvaramo.

Ali onako duboko zamišljena, nesvesno sam u apatiji i očajanju crtala, tamo gde je trebalo, kao moj sused, da napišem zaključak. Crtala sam lice i figuru. To su bili lice i figura profesora fon X, zauzetog pisanjem svog monumentalnog dela pod naslovom Mentalna, moralna i fizička inferiornost ženskog pola. Na mojoj slici on nije bio muškarac koji bi bio privlačan ženama. Bio je teške građe; imao je jaku vilicu, da bi se uravnotežilo to što je imao veoma sitne oči; bio je veoma crven u licu. Njegov izraz je nagoveštavao da on radi pod nekom emocijom koja ga tera da pero zabada u hartiju, kao da ubija nekog štetnog insekta dok piše ali, čak i kad ga ubije, nije zadovoljan; i dalje mora da ga ubija; pa i tada ostaju neki bes i razdraženost. Da li je u pitanju njegova supruga, pitala sam se, gledajući skicu. Je li se zaljubila u konjičkog oficira? Je li konjički oficir bio vitak i elegantan i obučen u astragan? Da li ga je, da primenim frojdovsku teoriju, ismejavala neka lepa devojka dok je bio u kolevcu? Jer, pomislila sam, profesor čak ni u kolevcu nije mogao biti privlačno dete. Koji god da je razlog bio u pitanju, profesor je izgledao vrlo ljut i vrlo ružan na mojoj slici, dok je pisao svoju veliku knjigu o mentalnoj, moralnoj i fizičkoj inferiornosti žena. Crtanje je bilo zaludan način da se završi jutro neplodnog rada. Pa ipak, kroz našu dokolicu, kroz naše snove, potisnuta istina katkad izroni na površinu. Elementarna vežba iz psihologije, da je ne udostojim imena psihoanalize, pokazala mi je, kad se pogleda u moju svesku, da je skica gnevног profesora napravljena u gnevу. Gnev je dograbio moju olovku dok sam maštala. Ali šta gnev tu radi? Zainteresovanost, konfuzija, zabava, dosada – sva ta osećanja sam mogla da pratim i imenujem dok su se smenjivala tokom prepodneva. Da li je gnev, crna guja, vrebao među njima? Da, rekla je skica. I nepogrešivo me dovede do jedne knjige, do jedne rečenice koja je probudila tog demona; to je bila profesorova tvrdnja o mentalnoj, moralnoj i fizičkoj inferiornosti žena. Srce mi poskoči. Obrazi mi se zažariše. Plamtela sam od gneva. Ništa nije bilo važno u toj rečenici, koliko god da je bilo glupo. Ali ne voliš da ti se kaže da si prirodno inferiorna u odnosu na nekog muškarčića – pogledah studenta kraj sebe – koji teško diše, nosi kravatu sa gotovim čvorom i nije se brija dva dana. Imaš neku glupu taštinu. To je prosto ljudska priroda, pomislih i počeh da crtam zvezde i krugove oko gnevног profesorovog lica dok nije počeo da liči na plamteći žbum ili užarenu kometu – u svakom slučaju na spodobu bez ljudskog lika ili značenja. Profesor je sada bio samo svežanj pruća koji gori na vrhu Hempsted Hita. Moj gnev je brzo bio razjašnjen i ugušen; ali ostala je radoznalost. Kako objasniti gnev tih profesora? Zašto su oni bili gnevni? Jer kad sam počela da analiziram utisak koje ove knjige ostavljaju, uvek je postojao element žestine. Ta žestina je poprimila mnogobrojne oblike; pojavljivala se kroz satiru, kroz raspoloženje, radoznalost, osudu. Ali je postojao i onaj drugi element koji je često bio prisutan, a nije se mogao odmah identifikovati. Ja sam ga nazvala gnevom. Ali gnev je išao podzemno i mešao se sa svim drugim osećanjima. Sudeći po njegovim čudnim efektima, bio je to prikriven i složen, a ne jednostavan i otvoren gnev.

Bilo šta da je u pitanju, sve ove knjige, razmišljala sam pregledajući hrpu na stolu, bile su bezvredne za moje potrebe. Što će reći, bile su naučno bezvredne, iako ljudski pune instrukcija, zanimljivosti, dosade i veoma čudnih činjenica o običajima ostrvljanki sa Fidžija. Bile su pisane pod crvenom svetlošću emocije, a ne pod belom svetlošću istine. Zbog toga moraju biti vraćene glavnom šalteru i svaka mora biti smeštena u sopstvenu čeliju ogromnog saća. Iz celoga prepodnevnog rada izvukla sam tu jednu činjenicu o gnevу. Ti profesori – uzimala sam ih, dakle, skupno – bili su gnevni. Ali zašto, pitala sam se, vraćajući knjige, zašto su oni gnevni? I, postavivši sebi to pitanje, krenuh da tražim mesto gde će da ručam. Šta je prava priroda toga što sam u trenutku nazvala njihovim gnevom, pitala sam. To je bila zagonetka koja će trajati koliko je potrebno da čekam da budem poslužena u jednom malom restoranu u blizini Britanskog muzeja. Neko pre mene je ostavio prvo izdanje večernjih novina i, dok sam čekala jelo, počeh dokono da čitam naslove. Ogromna slova išla su preko cele stranice. Neko je napravio veliki dug u Južnoj Africi. Manji naslovi su javljali da je ser Osten Čembrlen u Ženevi. U jednom podrumu je pronadrena mesarska satara i na njoj ljudska kosa. Gospodin sudija ... daje

komentar u građanskom sudu na temu ženske besramnosti. Filmska glumica skliznula sa kalifornijskog vrhunca i ostala ni na čemu. Vreme će biti maglovito. Mislim da bi i najprolaznijem posetiocu ove planete koji uzme ove novine, moralo da bude jasno, čak i iz ovog nesredenog svedočanstva da je Engleska pod patrijarhalnom vlašću. Niko razuman ne bi mogao da ne primeti profesorovu dominaciju. On ima vlast, novac i uticaj. On je vlasnik ovog lista i direktor i urednik. On je ministar spoljnih poslova i sudija. On je igrač kriketa; njegovi su trkački konji i jahte. On je direktor kompanije koja plaća dvesta procenata svojim deoničarima. On je ostavio milione dobrotvornim društvima i koledžima kojima on upravlja. On je filmsku glumicu ostavio da visi. On će odlučiti je li na satari ljudska kosa; on je taj koji će oslobođiti optužbe ili osuditi ubicu; i obesiti ga ili pustiti na slobodu. Osim magle, izgleda da sve on kontroliše. I još je gnevani. Znala sam da je gnevani po sledećem znaku. Kad sam čitala šta je napisao o ženama, nisam mislila o tome što on govori, već o njemu. Kad se neko ko se spori, spori bestrasno, on misli samo o argumentima, pa ni čitalac ne može drugo nego da isto tako misli o argumentima. Da je on pisao bestrasno o ženama, da je davao neoborive dokaze da bi izgradio svoju argumentaciju, da nije pokazivao nimalo želje da rezultat bude ovakav a ne onakav, ja se ne bih naljutila. Prihvatiš tu činjenicu kao što prihvatiš činjenicu da je zrno graška zeleno ili da je kanarinac žut. To je, dakle, tako, rekla bih. Ali ja sam bila gnevna što je on gnevani. Ipak izgleda apsurdno da muškarac koji ima toliku vlast bude gnevani. Ili je gnev, pitala sam se, neki domaći, propратni davolak koji ide uz vlast? Bogati su na primer često gnevni, jer sumnjaju da siromašni žele da im uzmu bogatstvo. Profesori, ili bi možda preciznije bilo zvati ih patrijarsima, su možda delimično gnevni iz tog razloga, ali delimično i iz jednog razloga koji nije tako vidljiv na površini. Možda oni uopšte nisu bili "gnevni"; doista, često su se divili, bili odani, primerni u odnosima u privatnom životu. Moguće je da se profesor, malo prejako insistirajući na ženskoj inferiornosti nije toliko brinuo za njihovu inferiornost koliko za svoju superiornost. Štitio ju je pomalo usijane glave i prenaglašeno jer mu je to najveći dragulj. Život je za oba pola – i ja ih pogledah kako se probijaju trotoarom – naporan, težak, večna borba. Zahteva gigantsku hrabrost i snagu. Najviše možda, kako smo mi stvorenja iluzije, život traži samopouzdanje. Bez samopouzdanja smo bespomoćni kao bebe. A kako najbrže da stvorimo taj neosetni kvalitet, koji je ipak toliko neprocenjiv? Tako što ćemo da mislimo kako su drugi ljudi inferiorni. Tako što ćemo da osetimo da smo po nečemu superiorni po rođenju – to može biti bogatstvo ili položaj ili pravilan nos ili dedin portret koji je naslikao Romni – nema kraja patetičnim izumima ljudske mašte – nad drugim ljudima. Otuda ogroman značaj ima za patrijarha, koji mora da osvaja, koji mora da vlada, osećanje da je ogroman broj ljudi, zapravo polovina čovečanstva, inferiora u odnosu na njega. Mora da je to zapravo jedan od glavnih izvora njegove moći. Ali, dajte da usmerim svetlost ove opservacije na stvarni život, pomislih. Da li ona pomaže da se objasne neke od onih psiholoških zagonetki koje beležimo na margini svakodnevnog života? Da li je to razjašnjenje za ono što me je zapanjilo pre neki dan, kad je Z, najhumaniji, najskromniji muškarac, uzeo neku knjigu Rebeke Vest, pročitao jedan pasus i uzviknuo: "Ta okorela feministkinja! Kaže da su muškarci snobovi!" Ovaj uzvik, koji je za mene veliko iznenadenje – jer zašto bi g-dica Vest bila okorela feministkinja zato što iskazuje možda tačnu, iako ne pohvalnu tvrdnju o drugom polu? – nije bio prosto krik povređene taštine; to je bio protest protiv izvesnog narušavanja njegove sposobnosti da veruje u sebe. Tokom proteklih vekova žena je služila kao ogledalo koje ima čarobnu i delikatnu moć da odrazi mušku figuru dvostruko veću od prirodne. Bez te moći verovatno bi zemlja još uvek bila močvara i džungla. Nepoznata bi bila sva slava naših ratova. Mi bismo još uvek grebali konture jelena na ostacima ovčijih kostiju i trampili kremen za ovčiju kožu ili za bilo kakav jednostavan ukras koji se dopadne našem neprefinjenom ukusu. Supermeni i prst sudbine uopšte ne bi postojali. Car i kajzer ne bi ni nosili niti gubili krune. Ma kakva da im je uloga u civilizovanim društvima, ogledala su esencijalna za sve nasilne i herojske postupke. Zato su i Napoleon i Musolini tako naglašeno insistirali na inferiornosti žena, jer da nisu inferiore, one bi prestale da uveličavaju. To služi da se delimično objasni zašto su žene tako često neophodne muškarcima. I to služi da se objasni njihov nemir pod njenom kritikom; koliko je za nju nemoguće da mu kaže, ova knjiga je loša, ta je slika slaba, ili bilo šta slično, a da mu ne zada daleko više bola i da ne uzburka daleko više gneva nego da je istu kritiku izrekao muškarac. Jer ako žena počne da govori istinu, figura u ogledalu se skuplja, njegova sposobnost za život se umanjuje. Kako on i dalje da donosi presude, da civilizuje divljake, da stvara zakone, piše knjige, kako da se oblači i da držigovorancije na banketima, osim ako za doručkom i za ručkom ne vidi sebe bar dvostruko većeg nego što je stvarno? Tako sam razmišljala mrveći hleb i mešajući kafu i pogledajući povremeno na

ljude na ulici. Vizija iz ogledala ima ogromnu važnost jer ona nabija vitalnost; stimuliše nervni sistem. Oduzmi je, i muškarac može da umre, kao zavisnik bez kokaina. Pod čarolijom ove iluzije, mislila sam, gledajući kroz prozor, pola ovih muškaraca na trotoaru krupnim korakom ide na posao. Pod njenim blagotvornim zracima oni ujutru stave šešir, obuku kaput. Dan počinju otresito, pripremljeni, uvereni da su poželjni na čajanki kod g-dice Smit; oni kažu sebi ulazeći u sobu – ja sam superioran u odnosu na polovinu ovde prisutnih – i otuda govore samouvereno, sigurni u sebe, što je imalo tako duboke posledice na javni život i dovelo do vrlo neobičnih zapažanja na margini privatnog uma.

Ali ovi prilozi opasnoj i fascinantnoj temi psihologije i drugog pola – koju čete nadam se ispitivati kad budete imale svojih sopstvenih pet stotina godišnje – prekidoše se jer je trebalo da platim račun. Iznosio je pet šilinga i devet penija. Dala sam kelneru novčanicu od deset šilinga i on je otisao da mi donese kusur. U mom novčaniku je bila još jedna novčanica od deset šilinga; zapazila sam to, jer me takva činjenica još uvek ostavlja bez daha – moć mog novčanika da automatski rađa novčanice od deset šilinga. Otvoram ga i one su tu. Društvo mi daje piletinu i kafu, krevet i smeštaj, u zamenu za izvestan broj parčića papira koje mi je ostavila moja tetka, samo zato što sam nosila njeno ime.

Moja tetka, Meri Biton, moram da vam ispričam, umrla je od posledica pada s konja kad je u Bombaju izjahala da se nadiše vazduha. Vest o mom nasledstvu stigla mi je skoro u isto vreme kad je prošao akt kojim je ženama dato pravo glasa. Pismo od advokata skliznulo je u moje poštansko sanduče i, kad sam ga otvorila, videh da mi je ona ostavila pet stotina funti godišnje do kraja života. Od to dvoje – pravo glasa i novac – novac koji mi je došao u posed izgledao je neizmerno važniji. Pre toga sam zarađivala za život žickajući neke čudne poslove za novine, izveštavala sam malo sa izložbe magaraca, malo sa venčanja; zarađivala sam nekoliko funti adresiranjem koverata, čitajući starim gospodama, praveći veštačko cveće, učeći abecedu malu decu u obdaništima. Takva su bila glavna zanimanja za žene pre 1918. Bojam se da nije potrebno da opisujem detaljno tegobe tog posla; jer vi verovatno poznajete žene koje su ga radile; niti kako je teško preživati od onoga što zaradiš, jer ste možda to iskusile. Ali u meni još uvek ostaje kao najgora povreda otrovanost strahom i gorčinom koju su ti dani u meni proizveli. Počevši od toga što stalno radiš posao koji ne želiš i radiš ga kao robinja, laskajući i ulagajući se, što možda nije uvek bilo neophodno, ali je izgledalo neophodno, a cena je bila previsoka da bi se reskiralo; onda pomisao na onu jedinstvenu darovitost čije skrivanje znači smrt – malu ali dragocenu za onu koja je poseduje – kvareći time mene samu, moju dušu – sve je to postajalo rđa koja izjeda prolećne behare, razarajući drvo do srži. Međutim, kao što rekoh, moja tetka je umrla i kad god rasitnim novčanicu od deset šilinga, otare se malo te rđe i korozije; strah i gorčina nestaju. Zaista, pomislilih, dok sam sipala srebrne novčiće u novčanik, kad se setim gorčine tih dana, važno je kakvu će promenu naravi doneti stalni prihod. Nikakva sila na svetu ne može mi oduzeti mojih pet stotina funti. Hrana, kuća i odeća moji su zauvek. Zato ne samo da prestaju napor i najamni rad, već isto tako i mržnja i gorčina. Ne moram da mrzim nikakvog muškarca; on ne može da me povredi. Ne moram da laskam nikakvom muškarcu; on nema šta da mi da. Tako neprimetno zatekoh sebe kako poprimam novo držanje prema drugoj polovini ljudske rase. Apsurdno je kriviti bilo koju klasu ili pol u celini. Velike grupe ljudi nikad nisu odgovorne za ono što čine. Njih gone instinkti koji su van kontrole. A i oni, patrijarsi, profesori, morali su neprekidno da se bore sa teškoćama i preprekama. Njihovo obrazovanje je na neki način bilo isto tako manjkavo kao i moje sopstveno. Ono je u njima stvorilo isto tako velike defekte. Istina, oni imaju novac i vlast, ali samo po cenu da u nedrima gaje orla, lisicu, koji im stalno kljuju džigericu i čupaju pluća – taj instikt za posedovanjem, strast za sticanjem koja ih goni da večno žele polja i dobra drugog naroda; da stvaraju granice i zastave; bojne brodove i otrovne gasove; da žrtvuju svoje živote i živote svoje dece. Prošetajte ispod Admiralskog slavoluka (upravo sam bila stigla do tog spomenika), ili po svim onim avenijama koje su prepustene trofejima i topovima i razmislite koja vrsta slave se tu veliča. Ili, pogledajte, na prolećnom suncu, kako čovek iz banke ili čuveni advokat ulaze u zgrade da prave novac, i još više novca, i još više novca, kad je činjenica da će pet stotina funti godišnje održati čoveka u životu na suncu. Neprijatno je gajiti takve instinkte, razmišljala sam. Njih stvaraju životni uslovi, odsustvo civilizacije, razmišljala sam, gledajući statuu vojvode od Kembridža a naročito pera na njegovom naherenom šeširu, i to tako jasno kako teško da se na njih ranije gledalo. I, kad shvatih te prepreke, postepeno se strah i gorčina preobraziše u sažaljenje i toleranciju; a zatim za godinu ili dve nestaše sažaljenje i tolerancija i stiže najveće olakšanje od svih, a to je sloboda da se misli o samim stvarima. Da li se meni, na primer, ta kuća dopada ili ne? Je li ta

slika lepa ili nije? Je li to po mom mišljenju dobra knjiga ili loša? Zaista, legat moje tetke skinuo mi je koprenu sa neba, i, umesto velike i impozantne figure nekog gospodina koga mi je Milton predložio da večno obožavam, ukazao se pogled na otvoreno nebo.

Razmišljajući tako i špekulišući, krenula sam pored reke kući. Upalile su se lampe i London je snašla neopisiva promena u poređenju sa jutrom. Kao da je ta velika mašina posle celog dana rada, uz našu pomoć, napravila nekoliko metara nečeg vrlo uzbudljivog i lepog – vatreni fabrikat koji seva crvenim očima, čudovište boje kože koje reži vrelim dahom. Čak je i vetar vitlao kao zastava, bičujući kuće i zvečeći limenim tarabama oko građevina.

U mojoj je uličici, međutim, vladala domaća atmosfera. Moler je silazio sa merdevina; dadilja je pažljivo vraćala kolica u dečju sobu; čumurdžija je slagao prazne džakove; žena koja drži piljarnicu sabirala je dnevni pazar u crvenim rukavicama bez prstiju. Ali ja sam bila tako opterećena problemom koji ste navalile na moja pleća da nisam mogla čak ni te uobičajene prizore da gledam a da ih ne povezujem sa jednom središnjom mišlju. Razmišljala sam o tome koliko je sada teže nego pre samo jednog veka reći koji je od tih radnika važniji, potrebniji. Da li je bolje biti čumurdžija ili dadilja; da li je dadilja koja je podigla osmoro dece manje važna za ovaj svet od jednog advokata koji je zaradio sto hiljada funti? Beskorisno je postavljati takva pitanja, jer na njih niko ne može da odgovori. Ne samo da se uporedna vrednost jedne dadilje i jednog pravnika diže i pada iz decenije u deceniju, već nemamo ni instrumente kojima bismo izmerili kakva im je vrednost čak i u ovom trenutku. Bilo je glupo od mene što sam tražila od svog profesora da mi da "nepobitne dokaze" o ovome ili onome, u svojoj raspravi o ženama. Čak i ako bi neko mogao da utvrdi koliko trenutno vredi bilo koji talenat, te vrednosti će se promeniti; vrlo je verovatno da će se potpuno promeniti u toku jednog veka. Štaviše, za sto godina, mislila sam stigavši do sopstvenog praga, žene će prestati da budu zaštićeni pol. Logično, učestvovaće u svim aktivnostima i poslovima koji su im nekad bili zabranjeni. Dadilja će istovarivati ugalj. Piljarka će voziti lokomotivu. Nestaće sve tvrdnje zasnovane na činjenicama koje su registrovane kada su žene bile zaštićeni pol – kao što je, na primer (ovde je četa vojnika promarširala niz ulicu), činjenica da žene, sveštenici i baštovani žive duže nego drugi ljudi.

Ukinite tu zaštitu, izložite ih istim naporima i aktivnostima, napravite od njih vojnikinje, mornarke, mašinovodkinje i radnice na dokovima, i opet žene neće umirati toliko pre muškaraca da bi moglo da se kaže: "Danas sam video ženu", kao što se nekada govorilo "Video sam avion". Svašta bi moglo da se dogodi kad bi ženskost prestala da bude zaštićeno zanimanje, razmišljala sam, otvarajući vrata. Ali u kom se to smislu odnosi na temu moga predavanja Žene i proza, pitala sam se ulazeći u kuću.

Treće poglavlje

Razočaralo me je što uveče nisam donela kući neki važan zaključak, neku autentičnu činjenicu. Žene su siromašnije od muškaraca zato što – ovo ili ono. Sad bi možda bilo bolje da dignem ruke od traženja istine da mi se na glavu ne sruči lavina uverenja vrelih kao magma, bezbojnih kao splaćine. Bolje bi bilo da navučem zavesu; da se izolujem od svega što me dekoncentriše; da upalim lampu; da suzim ispitivanje i da zamolim istoričara koji ne beleži uverenja već činjenice, da ne opisuje pod kakvim su uslovima živele žene kroz vekove, već u Engleskoj, recimo, u doba Elizabete.

Jer, dugogodišnja je zagonetka zašto nijedna žena nije napisala ni redak te izuzetne (elizabetanske) književnosti kad je, kako se čini, svaki drugi muškarac bio sposoban za pesmu ili za sonet. Kakvi su bili uslovi pod kojima su žene živele, pitala sam se; jer književnost, to jest imaginativni rad, ne pada na zemlju kao kamenčić, kao možda nauka; književnost je kao paučina, uvek je zakačena, možda vrlo lagano, za život na sva četiri čoška. Često je ta veza jedva primetna; Šekspirovi komadi, na primer,

izgledaju kao da stoje sami od sebe. Ali kad je mreža uvrnuta, vezana na ivici, poderana u sredini, setiš se da te paučine nisu isplela bestelesna bića lebdeći ni na čemu, već su delo patničkih ljudskih bića i da su vezane za surove materijalne stvari, kao što su zdravlje, novac i kuće u kojima živimo.

Zato sam otisla do police na kojoj su istorijske knjige i skinula jednu od poslednjih, Istoriju Engleske, profesora Treveljena. Još jednom pogledah pod Žene, nadoh "položaj žena" i otvorih na tom mestu. "Batinanje supruge", procitala sam, "bilo je priznato pravo muškarca i upražnjavao se bez stida među bogatima i među siromašnima... Slično tome", nastavlja istoričar, "kćerku koja se opire da se uda za gospodina po izboru svojih roditelja, mogli su podvrgnuti zaključavanju, batinama, vući je po sobi, a da to nije izazivalo nikakav šok kod javnog mnjenja. Brak nije bio stvar ličnih osećanja, već porodične gramzivosti, posebno u viteškim višim klasama... Veridba se često obavljala dok su jedna ili obe strane bile u kolevcu, a brak tek što bi dadilja prestala da se stara o njima." To je bilo oko 1470, odmah posle Čoserovog doba. Sledeći opis položaja žene je dvesta godina kasnije, u vreme Stjarta. "Još uvek je bio izuzetak da žena iz više ili srednje klase bira sebi muža, a kad joj je muž dodeljen, on je postajao gospodin i gospodar, barem u onoj meri u kojoj su zakon i običaji mogli to od njega da naprave. Ali i pored toga", zaključuje profesor Treveljen, "ni Šekspirovim ženama, niti ženama iz autentičnih memoara sedamnaestog veka, kao što su Vernijevi i Hačinsonovi, ne izgleda da nedostaje ličnosti i karaktera." Svakako, ako razmislimo, Kleopatra mora da je imala posebnu narav; ledi Magbet je, reklo bi se, imala sopstvenu volju; Rozalinda, mogle bismo zaključiti, bila je privlačna devojka. Profesor Treveljen kaže samo istinu kad primećuje da Šekspirove žene "nisu bile bez ličnosti i karaktera". Pošto nismo istoričarke, mogle bismo da idemo još dalje i da kažemo da su žene gorele kao zvezde vodilje u svim delima kod svih pesnika odvajkada – Klitemnestra, Antigona, Kleopatra, ledi Magbet, Fedra, Kresida, Rozalinda, Dezdemona, vojvotkinja od Malfija, kod dramatičara; a kod proznih pisaca: Milament, Klarisa, Beki Šarp, Ana Karenjina, Ema Bovari, madam de Germant, prisjećam se čitavog jata imena i to stvarno nisu žene "kojima nedostaje ličnosti i karaktera". I zaista, da žena uopšte nije postojala, osim u prozi koju su pisali muškarci, čovek bi zamišljao kako je ona bila izuzetno važna osoba i vrlo raznolika, plemenita i zla; veličanstvena i jadna; beskrajno lepa i do krajnjih granica grozna; velika kao muškarac, neki misle čak i veća.⁸ Ali to je žena u prozi. Nju su zapravo kao što kaže profesor Treveljen, zaključavali, tukli i vukli po sobi.

Tako se pomalja jedno vrlo čudno i složeno biće. Imaginativno ona ima ogroman značaj; praktično je potpuno beznačajna. Ona prožima poeziju od korica do korica; nimalo nije odsutna iz istorije. Dominira životima kraljeva i osvajača, u književnosti; a zapravo je bila rob svakog momčića čiji bi joj prsten natakli roditelji. Neke od najnadahnutijih reči, neke od najdubljih misli u književnosti sišle su sa njenih usana, u stvarnom životu ona je jedva umela da čita, da piše i bila je vlasništvo svoga muža.

To mora da je bio neki čudan monstrum kad se sklopi ono što se pročita, prvo iz istorije, a zatim kod pesnika – crv krilat kao orao: duh života i lepote koji u kuhinji secka salo. Ali ti monstrumi, ma kako da su zabavni za imaginaciju, u stvarnosti zapravo ne postoje. Da bi je oživila, moraš u istom trenutku da misliš poetski i prozaično da bi ostala u dodiru sa činjenicom: da je ona g-đa Martin, od trideset i šest godina, obučena u plavo, koja nosi crni šešir i braon cipele; a da ne izgubiš iz vida ni književnost – da je ona posuda u kojoj kolaju svakakvi duhovi i sile i neprestano bljeskaju. Onog trenutka, međutim, kad oprobaš taj metod na elizabetanskoj ženi, jedna grana te iluminacije zakazuje; ometa te nedostatak činjenica. Mi ne znamo ništa detaljno, ništa istinito i suštinsko o njoj. Istorija jedva da je pominje. I ja se opet okrenuh profesoru Treveljenu da vidim šta njemu znači istorija. Gledajući naslove poglavlja, otkrila sam da mu ona znači –

"Plemićki sud i metode slobodne poljoprivrede... Cisternaši i ovčarske farme ... Krstaši... Univerzitet... Donji dom... Stogodišnji rat... Ratovi ruža... Renesansni naučnici ... Raspad manastira ... Agrarni i verski sukobi... Poreklo engleske pomorske moći... Armada... i tako dalje. Povremeno se pominju pojedinačno neke žene, neka Elizabeta i Meri; kraljica ili velika dama. Ali ne postoji način da žene iz srednje klase, koje pod svojom komandom nemaju ništa osim svog uma i karaktera, uzmu učešća u nekom od velikih pokreta koji, kad se uzmu zajedno, sačinjavaju istoričarski pogled na prošlost. Nećemo je naći ni u jednoj zbirci anegdota. Obri je jedva pominje. Ona, pak, nikad ne piše svoju biografiju, i jedva da vodi dnevnik; postoji samo pregršt njenih pisama. Iza nje nisu ostale drame ili

pesme po kojima možemo da sudimo o njoj. Ono što ti je potrebno, mislila sam – zašto to ne bi neka briljantna studentkinja na Njunemu ili Girtonu sakupila? – to je gomila informacija; u kojoj se dobi udavala; koliko je po pravilu imala dece; kakva joj je bila kuća; da li je imala svoju sobu; da li je kuvala; da li je možda imala služavku. Sve te činjenice negde leže, verovatno u parohijskim registrima i finansijskim knjigama; život prosečne elizabetanske žene mora da je negde rasut, i neka bi mogla da ih sakupi i da od toga napravi knjigu. Ja nisam dovoljno smela da tu ambiciju, razmišljala sam ogledajući se za policama onih knjiga kojih tu nije bilo, sugerišem studentima onih čuvenih koledža, da bi trebalo da ponovo pišu istoriju, iako priznajem da istorija često izgleda malo uvrnuto, tako reći nerealno, neproporcionalno; ali zato oni ne bi napravili jedan dodatak istoriji, dajući, naravno, neki neupadljiv naslov, tako da žene mogu tu da figuriraju a da to ne bude neprikladno? Jer često je uhvatiš krajičkom oka u životu nekog velikana, kako brzo zamiče u zadnje dvorište, krijući, ponekad pomislim, neki mig, smeh, možda suzu. I, konačno, imamo dovoljno biografija Džejn Osten; uopšte nije neophodno da se ponovo razmatra uticaj tragedija Džoane Baili na poeziju Edgara Alana Poa; što se mene tiče, ne bi mi smetalo da se kuće i boravišta Meri Rasel Mitford zatvore za publiku barem za sledećih sto godina. Ali smatram da je žalosno, nastavila sam osvrćući se opet za policama, da se ništa ne zna o ženama pre osamnaestog veka. Nemam u sećanju bilo kakav model koji bih mogla da posmatram. Evo mene kako pitam zašto žene nisu pisale poeziju u elizabetansko doba, a nisam sigurna kako su bile školovane; jesu li ih učili da pišu; da li su imale svoju sobu i sto; koliko je žena imalo decu pre dvadeset prve godine; šta su, ukratko, radile od osam ujutru do osam uveče. Očigledno, novac nisu imale; prema profesoru Treveljenu, udavali su ih, htele ne htele, pre nego što obuku dugačku suknu, takoreći u petnaestoj, šesnaestoj. Bilo bi krajnje neobično da je jedna od njih iznenada napisala Šekspirove komedije, zaključila sam, i pomislih na onog starog gospodina, koji je umro, mislim da je bio biskup, a koji je napisao da je nemoguće da bilo koja žena, negdašnja, sadašnja ili buduća ima Šekspirov talent. Pisao je u novinama o tome. Isto tako je jednoj dami koja mu se obratila za informaciju rekao kako mačke zapravo ne odlaze na nebo, iako one imaju, dodao je, neku vrstu duše. Koliko su ta stara gospoda upražnjavala razmišljanje u cilju spasenja? Kako su se pred njima povlačile granice neznanja! Mačke ne odlaze na nebo. Žene ne mogu da napišu Šekspirove komade.

Neka i bude tako, nisam mogla da se uzdržim da ne pomislim dok sam gledala Šekspirova dela na polici, možda je biskup bar tu imao pravo; bilo bi nemoguće, u potpunosti i do krajnosti, da bilo koja žena napiše Šekspirove komade u Šekspirovo doba. Pošto je tako teško doći do činjenica, dopustite da zamislim šta bi se dogodilo da je Šekspir imao sestruru čudesnog talenta, da se, recimo, zvala Džudit. Sam Šekspir je, vrlo verovatno – majka je dobila nasledstvo – išao u gimnaziju gde je možda učio latinski – Ovidija, Vergilija i Horacija – i osnove gramatike i logike. On je bio, to je dobro poznato, neobuzdan momak koji je kralo zečeve, možda ubio ponekog jelena, a morao je, pre vremena, da se venča sa ženom iz susedstva koja mu je rodila dete brže nego što pravilo nalaže. Ta vratolomija ga je poslala da sreću potraži u Londonu. On je izgleda imao sklonost ka pozorištu; počeo je tako što je pridržavao konje na zadnjem ulazu. Vrlo brzo je dobio posao na sceni, postao uspešan glumac i živeo u žarištu univerzuma, sretao je svakakve ljude, sve je poznavao, uvežbavao je svoju umetnost na daskama, oštrio dosetljivost na ulicama, čak je pravio prestupe na kraljičinom dvoru. Za to vreme je njegova izuzetno darovita sestra, pretpostavimo, ostala kod kuće. Ona je bila isto tako smela, maštovita, izgarala je od želje da vidi svet, kao i on. Ali nju nisu slali u školu. Nije imala prilike da uči gramatiku i logiku, a kamoli da čita Horacija i Vergilija. Povremeno bi dograbila neku knjigu, verovatno bratovljevu i pročitala nekoliko stranica. Ali bi tada ušli roditelji i rekli joj da krpi čarape ili da pripazi na gulaš i da se ne zanosi okolo knjigama i papirima. Govorili su oštroti ali ljubazno. Jer su to bili ozbiljni ljudi, koji su znali šta ženu očekuje u životu i koji su voleli svoju kćer – zapravo, najverovatnije je ona bila očeva ljubimica. Možda je potajno nažvrljala nekoliko stranica na tavanu gde se čuvaju jabuke, ali je bila dovoljno oprezna da ih sakrije ili da ih spali. Međutim, uskoro, pre nego što postane punoletna, imala je da bude verena za sina veletrgovca vunom iz susedstva. Plakala je da joj je brak mrzak i otac ju je zbog toga istukao. Zatim je prestao da je grdi. Umesto toga, preklinjao ju je da ga ne vreda, da ga ne sramoti zbog udaje. Daće joj perle i lepu suknu, rekao je; a u očima su mu bile suze. Kako bi mogla da ga ne posluša? Kako bi mogla da mu slomije srce? Snaga sopstvene darovitosti ju je nateralna. Zavezala je boščicu sa svojim stvarima, jedne letnje noći se spustila niz konopac i zaputila prema Londonu.

Nije imala punih sedamnaest godina. Ni ptičiji poj iz žbunja nije od nje bio muzikalniji. Imala je brzu maštu, bila je nadarena, poput brata, za melodiju reči. Kao i on, i ona je imala sklonost ka pozorištu. Stala je kod zadnjeg ulaza; želi da glumi, rekla je. Muškarci su joj se u lice kezili. Upravnik – debeli, balavi čovek – grohotom se smejavao. Urlao je nešto o pudlama koje igraju i o ženama koje glume – nijedna žena ne može da bude glumica. Ciljao je – možete misliti na šta. Nije mogla nikako da se obučava u svom zanatu. Nije mogla čak ni da zatraži večeru u krčmi i da luta ulicama u ponoć. Ipak, ona je imala veliki dar za književnost, koji je žudeo da se obilno nahrani životima muškaraca i žena i proučavanjem njihovih raznolikih ponašanja. Konačno – jer bila je veoma mlada, likom čudnovato slična Šekspиру poeti, sa istim sivim očima i izvijenim obrvama – konačno se Nik Grin, vođa glumaca, sažalio na nju; ostade trudna sa tim gospodinom i tako – ko će izmeriti vrelinu i žestinu pesničkog srca kad je uhvaćeno i zauzdano u ženskom telu? – ubi se jedne zimske noći, a sahranjena je na samom raskršcu gde sad staju autobusi kod Elefant i Kasla.

Tako bi, manje-više, tekla priča, verujem, da je neka žena u Šekspirovo doba imala Šekspirov veliki dar. Ali sa svoje strane ja se slažem sa pokojnim biskupom – nezamislivo je da je ijedna žena u Šekspirovo doba imala Šekspirov dar. Jer dar kao što je Šekspirov ne rađa se među radnim, neukim, porobljenim ljudima. Nije rođen u Engleskoj među Saksoncima i Britancima. Ne rađa se danas u radničkoj klasi. Kako je onda mogao da se rodi među ženama koje su počinjale da rade, po profesoru Treveljenu, gotovo pre nego što su izašle iz dečje sobe, na šta su ih prisiljavali roditelji a držala u tome sva moć zakona i običaja? Ipak, nadarenost te vrste mora da je postojala među ženama, kao što mora da je postojala i u radničkoj klasi. Povremeno bi neka Emili Bronte ili Robert Berns zaplamteli i dokazali da postoji. Ali, u svakom slučaju, ta nadarenost nije napredovala na papiru. Međutim, kad čitaš o tome kako je neka veštica bila udavljeni, kako su ženu obuzeli đavoli, ili o nekoj mudroj ženi koja je prodavala trave, ili čak o nekom jako znamenitom muškarcu koji je imao majku, mislim da smo tad na tragu izgubljene romansijerke, potisnute pesnikinje, neke neme i neslavne Džejn Osten, neke Emili Bronte koja je svojeglavo izjurivala na vresišta, pustopoljine ili se kreveljila oko glavnih puteva poludela od mučenja koja joj je nametnuo njen dar. I zaista, ja se usuđujem da nagadam da je Anon, koji je napisao tolike nepotpisane pesme, često bila žena. Žena je bila ta, mislim da je to nagovestio Edvard Ficdžerald, koja je ispevala balade i narodne pesme, pevušeći ih svojoj deci, prekraćujući tako prednje i duge zimske noći.

Možda je to istinito, a možda je pogrešno – ko to može da kaže? – ali ono što je tu istina, tako meni izgleda kad prelistam priču koju sam sastavila o Šekspirovoj sestri, jeste da bi svaka žena rođena u šesnaestom veku sa velikim darom u svakom slučaju poludela, ubila se ili završila život u nekoj usamljenoj kolibi na kraju sela, poluveštica, polučarobnica, koje se plaše i kojoj se rugaju. Nije nam potrebno veliko znanje psihologije da bismo bile sigurne da bi veoma nadarenu devojku, koja bi pokušala da primeni svoj poetski dar, ljudi toliko ometali i osujećivali, njeni sopstveni instinkti bi je tako mučili i rastrzali, da bi sigurno izgubila zdravlje i razum. Nijedna devojka nije mogla da otpešači u London, da stane na ulaz za glumce i da se progura do upravnika a da ne navuče na sebe nasilje i da ne otpati bol koji je možda iracionalan – jer nevinost je možda fetiš koji su izmisliла izvesna društva iz nepoznatih razloga – ali je uprkos tome neizbežna. Nevinost je u to vreme imala, ima čak i sada, religioznu važnost za ženin život, i tako se preplela oko nerava i instinkta, da je potrebna veoma retka hrabrost da se ogoli i iznesе na dnevnu svetlost. Živeti slobodnim životom u Londonu u šesnaestom veku značilo je za ženu, koja je pesnikinja ili dramska spisateljica, nervni stres i dilemu koja bi lako mogla da je ubije. Da je ona preživela, sve što bi napisala bilo bi izvrnuto i izobličeno, proizašlo iz napete i morbidne maštete. I nesumnjivo, razmišljala sam gledajući policu na kojoj nije bilo drama koje su pisale žene, njen delo bi bilo nepotpisano. To utočište bi ona sigurno potražila. Relikt osećanja nevinosti je nametao anonimnost ženama čak sve do devetnaestog veka. Karer Bel, Džordž Eliot, Žorž Sand, sve žrtve unutrašnje borbe, kao što pokazuje njihovo pisanje, bezuspešno su tražile zakon koristeći muško ime. Time su one poštovale konvenciju, koju je drugi pol, ako ne usadio, ono svesrdno podržavao (najslavnija žena je ona o kojoj se ne govori, rekao je Perikle koji je sam bio muškarac o kome se mnogo govorilo), konvenciju da je publicitet kod žena neukusan. Anonimnost im je ušla u krv. Još uvek ih obuzima žudnja da se prikriju. One se čak i danas ne brinu toliko za zdravlje svoje slave kao muškarci, i, uopšteno govoreći, proći će pored nadgrobnog spomenika ili neke ploče a

da ne osete neodoljivu čežnju da urežu svoja imena kao što to moraju da urade Alf, Bert ili Čes., pokoravajući se svojim instiktima, koji progovore čim u prolazu spaze lepu ženu, pa čak i psa; *Ce chien est a moi**. A, naravno, to ne mora da bude pas, razmišljala sam, prisećajući se Parlament skvera, Aleje opsade i drugih avenija; to može da bude komad zemlje ili čovek crne kovrdžave kose. Jedna od velikih ženskih prednosti jeste u tome što možeš da prodeš čak i pored vrlo lepe crnkinje a da ne poželiš da od nje napraviš Engleskinju.

Ta žena, pak, koja je bila rođena sa darom za poeziju u šesnaestom veku, bila je nesrećna žena, žena koja se borila protiv sebe. Svi uslovi njenog života, svi njeni vlastiti instinkti, bili su neprijateljski za stanje duha kome je bilo potrebno da slobodno imenuje sve što mu je na pameti. Ali koje stanje duha je najpovoljnije za stvaralački čin, pitala sam. Možemo li doći do bilo kakvog saznanja o stanju koje pospešuje i omogućava tu čuvetu aktivnost? Tu otvorih onaj tom u kojem su Šekspirove tragedije. Kakvo je bilo Šekspirovo stanje duha, na primer, kad je pisao Lira ili Antonija i Kleopatru? To je sigurno bilo najpovoljnije stanje duha za poeziju koje je ikada postojalo. Ali sam Šekspir ništa nije rekao o tome. Saznajemo sasvim usputno i slučajno da "nikad nije precrtao nijedan stih". Doista, umetnik nije nikada ništa sam rekao o stanju duha, možda sve do osamnaestog veka. Ruso je možda počeo sa tim. U svakom slučaju, do devetnaestog veka samosvest se toliko razvila da je postao običaj da ljudi od pera opisuju svoj duh u ispovestima i autobiografijama. Takode su pisane njihove biografije i posle smrti su štampana njihova pisma. Zato, iako ne znamo kroz šta je prolazio Šekspir pišući Lira, mi znamo kroz šta je prolazio Karlajl kad je pisao Francusku revoluciju; kroz šta je prolazio Flober kad je pisao Madam Bovari; kroz šta je prolazio Kits kada je pokušavao da piše poeziju protiv smrti koja je dolazila i protiv ravnodušnosti sveta.

I kroz tu ogromnu modernu literaturu ispovesti i samoanalize sazna se da je pisanje darovitog dela skoro uvek čudesno težak poduhvat. Sve se, izgleda, protivi da ono izade iz piščevog uma celo i potpuno. Protive se materijalne okolnosti uopšte. Psi će tada da laju; prekidaće ga ljudi; moraće da zaradi novac; izgubiće zdravlje. Zatim, sve su te teškoće još više naglašene i otežane ozloglašenom ravnodušnošću sveta. Svet ne traži od ljudi da pišu pesme, romane i pripovetke, njemu to ne treba. Njega nije briga da li je Flober našao pravu reč ili da li je Karlajl savesno proverio neku činjenicu. Naravno, neće da plača za ono što ne želi. I tako pisac, Kits, Flober, Karlajl, posebno u mладalačkim stvaralačkim godinama, propati sve oblike konfuzije i obeshrabrenosti. Kletva, krik u agoniji diže se iz tih knjiga analiza i ispovesti. "Moćni pesnici u svojoj krajnjoj bedi" – to je breme njihove pesme. Ako se išta probije uprkos tome, to je čudo, a možda nijedna knjiga nije rođena celovita i neobogaljena, onako kako je zamišljena.

A žene su, razmišljala sam gledajući prazne police, imale neuporedivo veće teškoće. Na prvom mestu, da ima sopstvenu sobu, da ne govorimo o mirnoj sobi ili o sobi koja ne propušta zvuk, to nije dolazilo u obzir, osim ako su njeni roditelji bili izuzetno bogati ili vrlo otmeni, čak sve do početka devetnaestog veka. Pošto je novac koji je za nju određen, što je zavisilo od dobre volje njenog oca, dostizao jedino da se obuče, njoj nisu bila dopuštena ni ona olakšanja koja su pripadala čak i Kitsu, Tenisonu ili Karlajlu, kao siromašnim muškarcima, koja su se dobijala od pešačkih tura, kratkih putovanja u Francusku, od odvojenog stanovanja, koje je, iako prilično bedno, bilo zaklon od zahteva i tiranije njihovih porodica. Takve materijalne teškoće su bile ogromne; ali mnogo gore su bile one nematerijalne. Ravnodušnost sveta koju su Kits, Flober i ostali daroviti muškarci tako teško podnosili, u njenom slučaju nije bila ravnodušnost već neprijateljstvo. Svet njoj nije rekao, kao što je rekao njima: Piši ako je to tvoj izbor; meni je svejedno. Svet se grohotom nasmejao i rekao: Pišeš? Kakva korist od tvog pisanja? Ovde bi nam u pomoć mogle doći psihološkinje iz Njunema i Girtona, pomislila sam gledajući ponovo prazan prostor na policama. Jer zaista je došlo vreme kad treba da se izmeri efekat obeshrabrivanja na duh umetnika, kao što sam videla da mlekara meri efekat običnog mleka i prvorazrednog mleka na telo pacova. Postavili su dva pacova u kaveze jedan pored drugog, i od njih dvojice jedan je bio povučen, stidljiv i mal, a drugi je bio sjajan, smeо i veliki. Dakle, kakovom mi hranom hranimo žene kao umetnike, postavila sam pitanje, sećajući se verovatno večere sa suvim šljivama i pudingom. Da bih odgovorila na to pitanje, trebalo je samo da otvorim večernje novine i da pročitam da je mišljenje lorda Birkenheda – ali stvarno nemam nameru da se gnjavim prepisujući šta lord Birkenhed misli o pisanju žena. Šta dekan Indž kaže, i to će ostaviti da počiva. Možda specijalistka

za Harli Strit sme svojom vikom da proizvodi eho Harli Strita, ali da meni ne diže kosu na glavi. Ja ču pak citirati g. Oskara Brauninga, jer je g. Oskar Brauning nekada bio velika figura na Kembridžu, a ispitivao je studentkinje na Girtonu i Njunemu. G. Oskar Brauning je imao običaj da izjavi "da je utisak koji on dobija kad pregleda ispitne rade, bez obzira na ocene koje će dati, da je najbolja žena intelektualno inferiornija od najgoreg muškarca." Pošto je to rekao, g. Brauning je otišao nazad u svoje odaje – i zbog tog nastavka nam je on omilio i to ga čini ljudskom figurom izvesne veličine i dostojanstva – vratio se u svoje odaje i našao štalskog momka kako leži na sofi – "sam skelet, obrazi su mu bili upali i imali nezdravu boju, zubi su mu bili crni i izgledalo je kao da ne vlada potpuno svojim udovima... 'To je Artur,' (rekao je g. Brauning). 'On je veoma plemenit i veoma inteligentan dečko'". Uvek mi se učini da te dve slike upotpunjaju jedna drugu, pa da mišljenja velikih muškaraca možemo da tumačimo ne samo po onome što kažu već i po onome što rade.

Sada to možemo, ali u vreme kad su ova mišljenja stizala sa usana važnih ljudi, mora da su dosta značila, čak i pre pedesetak godina. Pretpostavimo da otac iz uzvišenijih motiva nije želeo da njegova kćer napusti kuću i da postane spisateljica, slikarka ili naučnica. "Vidiš šta kaže g. Oskar Brauning", rekao bi on; a nije tu bio samo g. Oskar Brauning; bio je tu Saturday Review; tu je bio g. Greg – "suština ženskog postojanja", rekao je nedvosmisleno g. Greg, "Jeste u tome da njih izdržavaju a da one služe muškarcima" – postojao je ogroman broj muških mišljenja u tom smislu, da od žena ne može da se očekuje ništa intelektualno. Čak i ako njen otac nije naglas čitao takva mišljenja, svaka devojka je mogla i sama da ih pročita; i takva štiva mora da su čak i u devetnaestom veku smanjivala njenu vitalnost i duboko pogadaća njen rad. Uvek je postojala ta tvrdnja – ti to ne možeš, ti si nesposobna da to uradiš – protiv koje je trebalo da protestuje, koju je trebalo da prevaziđe. Možda kod romansijerki taj crv više ne deluje; jer je bilo romansijerki koje su priznate. Ali mora da za slikarke još uvek postoji žaoka; a kod muzičarki je, smatram, i sada aktivna i do krajnosti otrovna. Kompozitorke stoje тамо где су глумице стајале у доба Шекспира. Nik Grin, помислила сам setivši se priče koju sam ispričala о Šekspirovoj sestri, rekao je да га јенска глума подсећа на пса који плеши. Дјонсон је ту реčenicu ponovio двеста година касније о женама које дрže propoved. А ево овде, rekoh, отварајући knjigu о музичарима, упрано имамо рећи које су опет upotrebljene ovog лета gospodnjeg, 1928. о женама које покушавају да компонују. "О г-ђици Žermenii Tejefe може само да се понови dr Džonsonova максима која се тиче жена које држе propoved, preneta на музiku. 'Gospodine, јенско компоновање је као псећа штетна на задњим ногама.' Ne izvedu dobro, ali je iznenađenje što uopšte izvedu."9 Tako se istorija do tančina ponavlja.

Zato, zaključih zatvarajući biografiju g. Oskara Brauninga i odgurnuvši ostale, sasvim je jasno da čak i u devetnaestom veku žena nije ohrabrivana da bude umetnica. Naprotiv, nju su prezirali, šamarali, držali joj lekcije i opominjali. Um mora da joj je bio napet i da joj je vitalnost opadala zato što je nužno morala da se nečemu suprotstavlja, da nešto pobija. Jer ovde smo opet na polju tog veoma zanimljivog i opskurnog muškog kompleksa koji je imao toliko mnogo uticaja na ženski pokret; ta duboko ukorenjena žudnja, ne toliko da ona bude inferiorna, koliko da on bude superioran, zbog koje on niče gde god baciš pogled, ne samo kad je reč o umetnosti, već se preprečio i na putu ka politici, čak i kad rizik za njega samog izgleda beznačajno mali, a ponizna moliteljka skromna i odana. Čak je i ledi Bezborou, sećam se, sa svojom strašcu za politiku, morala ponizno da se savije i da napiše lordu Granvilu Levenson-Goueru: "... uprkos svojoj mojoj žestini u politici i tome što ja mnogo govorim o toj temi, savršeno se slažem sa vama da nijednoj ženi ne priliči da se upliće u taj ili bilo koji drugi ozbiljan posao, osim utoliko da iskaže svoje mišljenje (ako ga zatraže)". I tako ona nastavlja da troši svoj entuzijazam, тамо где не nailazi ni na kakve prepreke, na tu strašno važnu temu kao što je prvi govor lorda Granvila u Donjem domu. Prizor je stvarno čudan, pomislila sam. Istorija muškog opiranja ženskoj emancipaciji zanimljivija je možda od priče o samoj emancipaciji. Mogla bi zabavna knjiga od toga da se napravi, ako bi neka mlada studentkinja na Girtonu ili Njunemu sakupila primere i izvela teoriju – ali bi joj bile potrebne debele rukavice i poluge čistog zlata da je štite.

Ali ono što je sada zabavno, setih se, zaklopivši ledi Bezborou, nekad se moralio primati sa očajničkom ozbiljnošću. Mišljenja koja sad lepiš u svesku sa nalepnicom Kukurikanje i čuvaš da ih čitaš odabranoj publici u letnjim večerima, nekada su izazivala suze, uveravam vas. Među vašim bakama i prabakama bilo je onih koje su oči isplakale. Florens Najtingejl je glasno vrištala u agoniji.¹⁰ No, sve je to lepo,

po vama koje ste dospеле do koledža i imate sopstvenu radnu sobu – ili je to samo spavača-radna soba? – pa kažete da genije ne treba da obraća pažnju na takva mišljenja; da genije treba da bude iznad onoga što se o njemu govori. Nažalost, upravo veoma daroviti muškarci i žene najviše mare za to šta se o njima govori. Setite se Kitsa. Setite se reči koje je urezao na svom nadgrobnom spomeniku. Pomislite na Tenisona; pomislite – ali nije potrebno da umnožavam primere te neporecive, a pitanje je koliko i srećne, činjenice da je u prirodi umetnika da prenaglašeno brine o tome šta se o njemu govori. Književnost je posuta olupinama onih koji su gubili razum brinući o tome šta drugi misle.

A ta njihova osetljivost je dvostruko nesrećna, razmišljala sam, opet se vrativši na moje početno istraživanje o tome koje je stanje duha najpovoljnije za stvaralački rad, jer duh umetnika, da bi izveo silan napor da oslobodi celo i potpuno delo koje je u njemu, mora da bude u belom usijanju, kao Šekspirov duh, slutila sam, gledajući u knjigu koja je ležala otvorena na Antoniju i Kleopatri. U njemu ne sme da bude prepreka, nikakvih nesvarenih stranih tema.

Jer, iako kažemo da o Šekspirovom stanju duha ništa ne znamo, čak i to što kažemo govori nešto o Šekspirovom stanju duha. Možda je razlog što o Šekspiru tako malo znamo – u poređenju sa Donom, Benom Džonsonom ili Miltonom – to što su od nas skrivene njegove zavisti, pakosti i neprijateljstva. Nije nas obuzelo nikakvo "otkrovenje" koje povezujemo sa piscem. Sve želje da se pobuni, da pridikuje, da proklamuje neku nepravdu, da izravna neki račun, da svet bude svedok neke tegobe i tuge, bile su izvan njega i apsorbovane. Zato iz njega poezija teče slobodno i neometano. Ako je ikad neko ljudsko biće uspelo da se potpuno izrazi, to je bio Šekspir. Ako je ikada neki duh bio u belom usijanju, nesprečavan, razmišljala sam, opet se okrenuvši ka ormaru sa knjigama, to je bio Šekspirov duh.

Četvrto poglavljje

Očigledno je bilo nemoguće naći ijednu ženu koja je bila u tom stanju duha u šesnaestom veku. Treba samo da pomisliš na elizabetanske grobove sa svom onom decom koja tamo kleče sklopljenih ruku; i na umiranje mladih žena; i da vidiš njihove kuće sa mračnim, skučenim sobama, da shvatiš da nijedna žena tada nije mogla da piše poeziju. Ono što bi se moglo očekivati jeste da možda, malo kasnije, neka velika ledi, koja bi iskoristila prednost svoje relativne slobode i ugodnosti, izda nešto pod svojim imenom i tako rizikuje da je smatraju čudovištem. Muškarci, naravno, nisu snobovi, nastavih, strogo se uzdržavajući od "okorelog feminizma" g-dice Rebeke Vest; ali uglavnom sa simpatijama gledaju napore jedne kontese da piše stihove. Možda je bilo prirodno da neka dama s titulom nađe na daleko veće ohrabrenje nego nepoznata g-dica Osten ili g-dica Bronte u to vreme. Ali se isto tako može očekivati da otkriješ da su njen duh uznemiravale neke otudene emocije, kao što su strah ili mržnja, i da je njena poezija pokazivala tragove tog poremećaja. Evo, na primer, ledi Vinčilsi, razmišljala sam skidajući sa police njene pesme. Ona je rođena 1661; bila je plemkinja i po rođenju i po udaji; nije imala dece; pisala je poeziju i treba samo otvoriti njene pesme da se vidi kako ona praska od indignacije protiv položaja žena:

Kako smo propale! propale zbog pogrešnih pravila,

I glupače više po Obrazovanju nego po Prirodi;

Onemogućene u svakom duhovnom napretku,

I skrojene sa očekivanjima da budemo budale;
A ako bi se neka vinula iznad ostalih,
Sa žešćom maštom i pritisnuta ambicijama,
Još uvek se pojavljuje veoma snažna protivnička struja
I nada u uspeh nikako ne može da nadvlada strah.

Jasno je da njen duh ni u kom slučaju nije "svario sve prepreke i došao do belog usijanja. Naprotiv, uz nemiravale su ga i ometale mržnje i bolovi. Ljudska rasa za nju je podeljena na dve partije. Muškarci su "protivnička struja"; muškarce mrzi i boji ih se, jer oni imaju moć da joj prepreče put ka onom što ona želi da radi – to jest da piše.

Avaj! žena koja okuša pero
Smatra se tako drskim stvorom,
Tu grešku nikakvom vrlinom ne može iskupiti.
Kažu nam da smo promašile svoj put i način života,
Dobar odgoj, moda, ples, haljine, igra,
Dostignuća su kojima treba težiti.
Ako pišemo, čitamo, mislimo ili ispitujemo,
Naturila bi nam se lepota i iscrpelo naše vreme
I omelo nas da postignemo ono što je najbolje u nama.
Dok se dosadno rukovođenje ropskom kućom
Smatra po nekimaj većom umetnošću i krajnje korisnim.

Zapravo je morala sebe da ohrabruje da piše, pretpostavljajući da ono što napiše neće nikada biti objavljeno; da bi se utešila, peva ovu tužnu pesmu:

Nekolicini prijatelja i svom bolu pevaj,
Jer lišće lovorike nikada ti nije bilo namenjeno;
Neka ti senke budu dovoljno tamne, i budi zadovoljna među njima.

A ipak, očigledno je, kad je mogla da oslobodi svoj duh od mržnje i straha i da ne nagomila u njemu gorčinu i osećanja nepravde, u njoj je gorela vatra. S vremena na vreme izadu reči čiste poezije:

Niti će se u svilama koje blede

Bojažljiva jedinstvenost javiti.

– koje s pravom hvala g. Muri a i Poup, misli se, pamti i prisvaja ove druge:

Sada ludorija nadvladava nejak um,

U nesvesticu padamo pod mirisnim bolom.

Bila je ogromna šteta što je žena koja je mogla tako da piše, čiji je duh bio okrenut prirodi i razmišljanju, bila naterana na bes i na gorčinu. Ali kako je mogla da se uzdrži, pitala sam se zamišljajući podrugivanje i smeh, ulagivanje laskavaca, skepticizam profesionalnog pesnika? Mora da se zatvorila gore u sobi u letnjikovcu da piše, a rastrzali su je gorčina i možda skrupule, iako je njen muž bio vrlo ljubazan i njihov bračni život nije imao mane. Kažem "mora da", jer ako pokušamo da pronađemo činjenice o ledi Vinčils, vidimo, kao i obično, da se o njoj skoro ništa ne zna. Ona je strašno patila od melanholijske bolesti, koja je bar donekle objašnjiva kad je čujemo da kaže kako je u sredogrča zamišljala:

Mojim je strofama presuđeno, a moj posao se drži

za nepotrebnu ludost ili drsku grešku.

Posao, koji je bio tako cenzurisan, koliko možemo da vidimo, sastojao se od bezopasnog lutanja po poljima i maštanja:

Moja ruka uzdrhti kad prati neobične stvari,

I skreće sa znanog i prostog puta,

Niti će se u svilama koje blede

Bojažljiva jedinstvenost javiti.

Prirodno, ako su joj to bile navike i ako ju je to očaravalo, mogla je da očekuje samo da joj se smeju; i, shodno tome, kaže se da su je Poup i Gej izvrgli ruglu kao "plavu čarapu (žena sa intelektualnim pretenzijama) koju svrbi piskaranje". Isto tako, misli se da je uvredila Geja tako što mu se podsmehnula. Rekla je da je njegova Trivia pokazala da "njemu više odgovara da šeta pred katedrom nego da za njom sedi". Ali sve je to "sumnjiv trač" i, kaže g. Mari "nezanimljivo". Međutim, u tome se ja sa njim ne slažem, volela bih da sam imala više, makar i sumnjivih tračeva, pa da mogu da otkrijem ili smislim neku sliku te melanholične dame, koja je volela da luta poljima i da razmišlja o neobičnim stvarima, i prezirala, tako žestoko, tako nemudro, "dosadno rukovodenje ropskom kućom". Ali ona se rasplinula, kaže g. Mari. Njena darovitost je sva zarašla u korov, zapletena u trnje. Nije bilo izgleda da se pokaže kako je to bio fini, tanani dar. I tako, stavljajući je nazad na policu, okrenuh se drugoj velikoj dami, vojvotkinji, koju je voleo Lemb, nerazumnoj, fantastičnoj Margareti od Njukasla, staroj iako su bile savremenice. One su bile vrlo različite, ali slične po tome što su obe bile plemkinje i bez dece, i obe udate za najbolje muževe. U obema je gorela ista strast prema poeziji i obe su bile nagrdene i deformisane iz istih razloga. Otvori vojvotkinju i naći ćeš isti izliv besa. "Žene žive kao slepi miševi i kao sove, rade kao životinje i umiru kao crvi..." Možda bi i Margareteta bila pesnikinja; u naše doba, tolika aktivnost bi pokrenula neki točak. Ovako, šta je moglo da veže, obuzda ili civilizuje za ljudsku upotrebu tu divlju, obilnu, nepodučavanu inteligenciju? Ona se izlivala, u potpunoj zbrici, u bujicama rime i proze, poezije i filozofije, koje stoje okamenjene u malim i velikim formatima i koje niko nikad ne čita. Trebalо joj je dati mikroskop u ruke. Trebalо ju je naučiti da gleda zvezde i da rezonuje naučno. Njen um su pokretale samoča i sloboda. Niko je nije proveravao. Profesori su joj se ulagivali. Na dvoru su joj se rugali. Ser Igerton Bridžis se žalio na njenu grubost – "koja dolazi od žene najvišeg ranga koja je odrasla na dvorovima". Zatvorila se sama u Velbeku.

Kakvu viziju usamljenosti i bunta nam daje pomisao na Margaretu Kevendiš! Kao da se neki džinovski krastavac proširio preko svih ruža i karanfila u bašti i ugušio ih. Kakva šteta što je žena koja je napisala "najbolje odgojene žene su one čiji je um najfiniji", morala da rasipa vreme piskarajući besmislice i tonući sve dublje u opskurnost i ludilo, dok su se ljudi gurali oko njene kočije kad je nekuda izlazila. Očigledno je luda vojvotkinja postala bauk kojim su plašene pametne devojke. Ovde, setila sam se, odloživši vojvotkinju i otvarajući pisma Doroti Ozborn, ovde Doroti piše Templu o vojvotkinjinoj novoj knjizi. "Sigurno je sirota žena malo rastrojena, inače ne bi mogla biti tako smešna da se upusti u pisanje knjiga i stihova, da nisam dve nedelje mogla da spavam ne bih na to spala."

I tako, pošto nijedna osetljiva i skromna žena ne može da piše knjige, Doroti, koja je bila osećajna i melanholična, po temperamentu potpuno različita od vojvotkinje, nije napisala ništa. Pisma se ne računaju. Žena je mogla da piše pisma sedeći uz uzglavlje bolesnog oca. Mogla je da ih piše uz vatru, dok su muškarci razgovarali, i da ih ne uznemirava. Čudna je to stvar, razmišljala sam, listajući Dorotina pisma, kakav je bio dar te neuke i usamljene devojke za oblikovanje rečenice, za formiranje scene. Slušajte je dalje kalo govori:

"Posle večere sedimo i razgovaramo sve dok se ne spomene g. B. i tada ja odlazim, vrućinu dana provedem čitajući ili radeći i oko šest ili sedam Sati izadem na jedno Polje tik do kuće gde se mnoge mlade šiparice skupljaju i čuvaju Ovce i Krave i sede u hladu pevajući Balade; ja odlazim do njih i upoređujem njihove glasove i lepotu sa nekim Prastarim Čobanicama o kojima sam čitala i tu nalazim ogromnu razliku, ali veruj mi ja mislim da su ove ovde isto toliko čedne kao što su i one bile. Pričam sa njima i vidim da im ne treba ništa da bi bile najsrstnije na svetu, osim znanje da su takve, najčešće kad smo u sred razgovora jedna pogleda okolo i spazi svoju Kravu kako ide u Kukuruz i onda sve pobegnu, kao da imaju krila na petama. Ja pošto nisam baš vešta, ostanem pozadi, i onda kad vidim da one vode svoju stoku kući pomislim to je vreme da se i ja vratim. Kad večeram odem u Baštu i tako na obalu male Rekice koja tu teče sednem i poželim da si sa mnom..."

Možemo se zakleti da je u duši bila pravi pisac. "Da nisam dve nedelje mogla da spavam, ne bih na to spala" – možemo izmeriti otpor koji je visio u vazduhu prema ženi koja piše, kad je jasno da je čak i žena sa velikim porivom za pisanje dovela sebe dotle da veruje da je pisanje knjiga smešno, čak da ukazuje na rastrojenost. I tako stižemo, nastavila sam vraćajući jedinu malu knjigu pisama Doroti Ozborn na policu, do g-de Ben.

A sa g-đom Ben zaokrećemo za jedan jako važan ugao. Za sobom ostavljamo, zatvorene u svojim parkovima i svojim zapisima, te usamljene velike dame koje su pisale bez publike ili kritike, za sopstveno uživanje. Dolazimo u grad i družimo se sa običnim ljudima sa ulice. G-đa Ben je bila žena iz srednje klase, sa svim narodskim smisлом za humor, vitalnošću i hrabrošću; žena koju su muževljeva smrt i neke sopstvene nesrećne avanture naterale da zarađuje svojom pameću.

Trebalo je da radi pod istim uslovima kao i muškarci. Zaradivala je, mukotrpnim radom, dovoljno da preživi. Ta činjenica ima veću vrednost od svega što je zapravo napisala, čak i od izvanrednih "Hiljadu mučenika koje sam stvorila", ili od "Ljubav u fantastičnom trijumfu sedeše", jer tu počinje sloboda uma, to jest mogućnost da će tokom vremena duh biti sloboden da piše ono što želi. Jer sad, kad je to Afra Ben obavila, devojka je mogla da dođe roditeljima i da kaže: Ne morate da mi dajete izdržavanje, mogu da zaradim pišući. Naravno, godinama je odgovor na to bio, Da, ali da živiš kao Afra Ben! Bolje onda da umreš! i vrata bi se zalupila brže nego ikad. Taj duboko zanimljiv predmet, vrednost koju su muškarci pridali ženskoj nevinosti i njen uticaj na žensko obrazovanje, nudi nam se ovde kao predmet diskusije, i o tome bi mogla da se napiše zanimljiva knjiga ako bi neka studentkinja Girtona ili Njunema htela da uđe u tu temu. Ledi Dadli, sedeći okićena dijamantima među patuljcima u nekoj škotskoj močvari, mogla bi da posluži kao ilustracija na prvoj stranici. Lord Dadli, reče Tajms pre neki dan kad je umrla ledi Dadli, "čovek odnegevanog ukusa i mnogostruko darovit, bio je dobromameran i darežljiv, ali čudljiv despot. Insistirao je da njegova žena nosi kompletну toaletu, čak i u najudaljenijim lovačkim kolibama u planinama; obasipao ju je prekrasnim nakitom", i tako dalje, "davao joj je sve – ali nikakvu odgovornost". Onda je lorda Dadlija udarila kap i ona ga je sahranila i savršeno vodila njegove poslove, zauvek. Taj čudljivi despotizam postojao je i u devetnaestom veku.

Ali da se vratimo, Afra Ben je dokazala da novac može da se zaradi pisanjem, po cenu da se možda žrtvuju izvesne prijatne osobine; i tako, malo-pomalo, pisanje nije više bilo znak ludosti i rastrojenog uma, već je dobilo praktičan značaj. Muž može da umre, ili neka tragedija može da zadesi porodicu. Stotine žena su počele, kako je odmicao osamnaesti vek, da uvećavaju svoj džeparac, ili da spasavaju svoju porodicu prevodeći ili pišući bezbrojne loše romane, koji se više nisu beležili čak ni u knjižarskim katalozima već su mogli da se kupe u jeftinim kioscima na Čering Kros Roudu. Izuzetna aktivnost uma koja se pokazala u osamnaestom veku među ženama – razgovori, sastanci, pisanje eseja o Šekspiru, prevodenje klasika – zasnivala se na čvrstoj činjenici da žene mogu da zarađuju pišući. Novac daje dostojanstvo onome što je frivilno ako nije plaćeno. Još uvek se sasvim lepo moglo podsmevati "plavim čarapama koje osećaju svrab da piskaraju", ali нико nije mogao da porekne da time one mogu da zarade novac. Tako je, kako se primicao kraj osamnaestog veka, došlo do promene koju bih, da ja pišem iznova istoriju, opisala kao potpuniju i važniju od krstaša ili od ratova ruža. Žena iz srednje klase je počela da piše. Jer ako su važni Gordost i predrasuda, Midlmarč i Vilet, ako su važni Orkanski visovi, onda je još mnogo važnije, to mogu da dokažem držeći slovo čitav sat, da su se žene uopšte, a ne samo usamljena aristokratkinja zatvorena u svom letnjikovcu među svojim papirima i laskavcima, latile pisanja. Bez tih predhodnica, Džejn Osten, sestara Bronte i Džordž Eliot, one ne bi mogle tako da pišu, kao što Šekspir ne bi mogao onako da piše bez Marloua, ili Marlou bez Čosera, ili Čoser bez onih zaboravljenih pesnika koji su popločali puteve i koji su ukrotili prirodnu divljinu jezika. Jer remek-dela nisu jednokratna i usamljenička rađanja; ona su proizvod mnogih godina zajedničkog razmišljanja, razmišljanja celih naroda, tako da iza pojedinačnog glasa stoji iskustvo mase. Džejn Osten je trebalo da položi venac na grob Fani Berni, a Džordž Eliot da oda poštlu robusnoj seni Elize Karter – smeonoj starici koja je vezala zvonce uz svoje uzglavlje da bi mogla da se probudi rano i uči grčki. Sve žene zajedno trebalo bi da obaspu cvećem grob Afre Ben, koji, što je skandalozno ali prilično adekvatno, leži u Vestminsterskoj opatiji, jer ona je za njih stekla pravo da govore ono što misle. Ona je ta – onako mutna i zaljubljiva – zbog koje nije čista fantazija to što vam večeras kažem: Zaradite pet stotina godišnje svojom pameću.

Tu smo, dakle, stigle do ranog devetnaestog veka. I tu, po prvi put, ja nalazim nekoliko polica koje su potpuno prepustene delima žena. Ali zašto su to, nisam mogla da se ne pitam dok sam ih preletala očima, osim nekoliko izuzetaka sve romani? Početni impuls je bio ka poeziji. "Vrhovna glava pesme" je bila pesnikinja. I u Francuskoj i u Engleskoj pesnikinje predhode romansijerkama. Štaviš,

razmišljala sam gledajući četiri čuvena imena, šta ima Džordž Eliot zajedničko sa Emili Bronte? Zar nije Šarlota Bronte bila potpuno nesposobna da razume Džejn Osten? Osim možda relevantne činjenice da nijedna nije imala dece, nisu se mogle naći četiri tako neusklađene ličnosti u jednoj sobi – toliko da mame da se izmisli njihov susret i dijalog. Ipak, neka čudna sila ih je prisiljavala da kad pušu, pišu romane. Da li je to bilo u vezi sa činjenicom što su rodene u srednjoj klasi, pitala sam se: i sa činjenicom, koju će nešto kasnije tako upečatljivo da demonstrira g-dica Emili Dejvis, da je porodica srednje klase u ranom devetnaestom veku imala samo jednu dnevnu sobu, za sve? Ako je žena pisala, ona je morala da piše u zajedničkoj dnevnoj sobi. I, kao što se g-dica Najtingejl tako strastveno žalila – "žene nikad nemaju pola sata... za koje mogu da kažu to su moji sopstveni" – uvek ih je neko prekidao. Još uvek je bilo lakše pisati prozu i beletristiku nego pisati poeziju ili dramu. To traži manje koncentracije. Džejn Osten je tako pisala do smrti. "Kako je sve to uspela da stvori", piše njen nećak u svojim memoarima, "jer ona nikada nije imala svoju radnu sobu u koju bi mogla da ode, i najveći deo posla mora da je obavila u zajedničkoj dnevnoj sobi, izložena svakakvim smetnjama. Pazila je da posluga ili posetioci, ili bilo koja osoba izvan njenog najužeg porodičnog kruga, ne posumnjuju čime se ona bavi."¹¹ Džejn Osten je sakrivala rukopis ili ga je pokrivala upijaćom hartijom. Zatim, opet, cela književna obuka koju je žena sticala u ranom devetnaestom veku bila je da posmatra karakter, da analizira emocije. Vekovima je njen senzibilitet bio vaspitavan pod uticajem zajedničke dnevne sobe. Na njoj su ostavila trag ljudska osećanja; lični odnosi su joj stalno bili pred očima. Zato, kad se žena iz srednje klase latila pisanja, prirodno da je pisala romane, iako, što izgleda sasvim očigledno, dve od četiri ovde pomenute slavne žene nisu bile po prirodi romansijerke. Emili Bronte je trebalo da piše poetske drame, bogatstvo uma koje se prelivalo kod Džordž Eliot trebalo je da se širi, dok se njen stvaralački impuls trošio na istoriju ili biografiju. Međutim, one su pisale romane; može da se ide čak i dalje, rekoh uzimajući Gordost i predrasudu sa police, i da se kaže da su pisale dobre romane. Bez hvalisanja ili zadavanja bola suprotnom polu, možemo da kažemo da je Gordost i predrasuda dobra knjiga. U svakom slučaju, niko ne bi trebalo da se postidi kad bi ga uhvatili kako piše Gordost i predrasudu. Džejn Osten je ipak bilo dragو što šarke škripe, tako da može da sakrije rukopis pre nego što neko uđe. Za Džejn Osten bilo je nečeg sramnog u pisanju Gordost i predrasude. I, pitam se, da li je Gordost i predrasuda mogao da bude bolji roman da Džejn Osten nije mislila da treba da skriva rukopis od posetilaca. Pročitala sam nekoliko stranica da vidim; ali nisam mogla da nađem nikakve znake da su okolnosti u kojima je pisala imalo oštetile njen rad. Tome se možda treba najviše čuditi. Postoji žena oko 1800. koja piše bez mržnje, bez gorčine, bez straha, bez protestovanja, bez pridikovanja. Tako je Šekspir pisao, pomislila sam, gledajući u Antonija i Kleopatru; a kad ljudi porede Šekspira i Džejn Osten, mogu da misle da je um kod oboje upio sve prepreke; i iz tog razloga mi ne poznajemo Džejn Osten i ne poznajemo Šekspira, i iz tog razloga Džejn Osten prožima svaku reč koju je napisala, a isto tako i Šekspir. Ako je Džejn Osten ikako trpela zbog okolnosti u kojima je živela, onda je to bilo zbog skučenosti života koji joj je bio nametnut. Bilo je nemoguće da žena sama negde izade. Nikada nije putovala i nikada se nije provozala autobusom kroz London ili ručala negde sama. Ali možda je takva bila priroda Džejn Osten, da ne želi ono što nema. Njen dar i okolnosti potpuno su odgovarali jedno drugom. Ali sumnjam da je tako bilo kod Šarlote Bronte, rekoh, otvorivši Džejn Ejr i položivši je pored Gordosti i predrasude.

Otvorila sam je na dvanaestom poglavljju i pogled mi privuče rečenica: "Ko god hoće, može da me krivi." Za šta su okrivljivali Šarlottu Bronte, pitala sam se. Onda sam pročitala kako je Džejn Ejr imala običaj da se penje na krov dok je g-đa Ferfaks kuvala slatko, i gledala preko polja u daljinu. I čeznula je – i zbog toga su je krivili – "tada sam ja čeznula za snagom vizije koja bi mogla da prevaziđe to ograničenje; koja bi mogla da dopre do užurbanog sveta, gradova, krajeva punih života o kojima sam slušala ali koje nikad nisam videla; tada sam žudela za više praktičnog iskustva nego što sam posedovala, više susreta sa ljudima kao što sam ja, upoznavanja sa različitim karakterima kojih nema ovde. Procenjivala sam šta je dobro u g-đi Ferfaks, a šta je dobro u Adeli; ali ja sam verovala u postojanje drugih i živahnijih tipova dobrote, i ono u šta sam verovala želeta sam da imam.

Ko me krivi? Mnogi, bez sumnje, i proglašiće me nezadovoljnicom. Ali to je bilo jače od mene; nemir je bio u mojoj prirodi, nekad me je uznemiraval do bola...

Uzaludno je reći da ljudska bića treba da budu zadovoljna kad su smirena: ona moraju da budu u akciji; i proizvodiće je kad ne mogu da je nađu. Milioni su osuđeni na još nepokretnije prokletstvo nego što je moje; i mnogi su u nemoj pobuni protiv svoje sudbine. Niko ne zna koliko pobunjenika vri u masama života ljudi koji nastanjuju zemlju. Žene bi uopšte trebalo da budu vrlo smirene; ali žene osećaju isto što i muškarci: potrebno im je da vežbaju svoje sposobnosti, i da imaju polje za svoje poduhvate kao i njihova braća; pate zbog isuviše krutog obuzdavanja, potpuno isto kao što bi i muškarci patili; i uskogrudo je kad njihova privilegovana sabraća kažu da one treba da se ograniče da prave pudinge i da pletu čarape, da sviraju klavir i da vezu torbice. Lakomisleno je osuđivati ih ili im se smejati ukoliko žele više da rade ili više da uče nego što se po običajima smatra da je dovoljno za njihov pol.

Kad sam tako sama, često čujem smeh Grejs Pul..."

Ovo je nespretna nagla promena, pomislih. Poremeti te kad sasvim iznenadno naideš na Grejs Pul. Prekinut je kontinuitet. Moglo bi se reći, nastavila sam, spuštajući knjigu pored Gordosti i predrasude, da je žena koja je napisala ove stranice bila darovitija od Džejn Osten; ali kad se ponovo pročitaju i kad se u njima oseti ta isprekidanost, ta ogorčenost, vidi se da ona nikad nije uspela da izrazi svoj dar celovito i potpuno. Njene knjige će biti deformisane i neurotične. Tamo gde treba da piše smireno, pisaće besno. Pisaće luckasto tamo gde treba da piše mudro. Pisaće o sebi tamo gde treba da piše o svojim likovima. Ratuje sa svojom sudbinom. Šta je mogla drugo nego da umre mlada, zgrčena i osujećena?

Nisam mogla da se ne poigram na trenutak idejom šta bi se moglo dogoditi da je Šarlota Bronte imala, recimo, tri stotine godišnje – ali šašava žena prodala je autorska prava svojih romana đture za hiljadu petsto funti; da je imala više znanja o poslovnom svetu i gradovima, o područjima punim života; više praktičnog iskustva i susreta sa njoj sličnim ljudima i upoznavala različite ličnosti. Tim rečima ona ne upire prst samo na sopstvene nedostatke u pisanju romana, već na nedostatke svog pola u to doba. Ona je znala, niko od nje to nije znao bolje, koliko bi mnogo njena nadarenost dobila da se nije trošila na usamljeničkim vizijama nad dalekim poljima; da su joj data iskustva i susreti i putovanja. Ali joj nisu bili dati, bili su joj uskraćeni, i mi moramo da prihvativmo činjenicu da su sve one dobre romane, Vilet, Ema, Orkanski visovi, Midlmarč napisale žene koje su imale samo onoliko životnog iskustva koliko može da stane u časnu svešteničku kuću; još su pisani u zajedničkoj dnevnoj sobi te časne kuće i pisale su ih žene tako siromašne da nisu mogle da kupe više od dva risa papira odjednom, na kojima će pisati Orkanske visove ili Džejn Ejr. Jedna od njih, istina Džordž Eliot, spasla se posle mnogo nevolja, ali samo odlaskom u skroviti letnjikovac u Sent Džons Vudu. I tu je stupila u brak u senci društvenog negodovanja. "Hoću da se shvati", pisala je, "da nikoga neću pozvati da dođe u posetu ko nije zamolio da bude pozvan"; jer, zar ona nije živila u grehu sa oženjenim muškarcem i zar taj prizor nije vredao čednost g-de Smit ili svakog ko bi možda slučajno svratio? Mora se povinovati društvenim pravilima i "biti odsečena od onoga što se zove svet". U isto vreme, na drugoj strani Evrope, svaki mladić je živeo slobodno, sa Cigankom ili sa velikom damom; išao je u ratove; nesmetano i bez cenzure je skupljao sva ona razna iskustva ljudskog života i koja su mu tako divno poslužila kasnije kada je počeo da piše. Da je Tolstoj živeo u manastirskoj sredini Prajorija, u izolaciji su udatom damom, "odsečen od onoga što se zove svet", koliko god to bila poučna moralna lekcija, teško da bi, pomislih, napisao Rat i mir.

Ali možda bi se moglo zaći malo dublje u pitanje o pisanju romana i uticaju pola na romansijera. Ako zatvorimo oči i pomislimo na roman u celini, on bi verovatno bio kreacija koja, nalik na odraz u ogledalu, ima izvesnu sličnost sa životom, iako, naravno, sa bezbrojnim pojednostavljenjima i izobličenjima. U svakom slučaju, to je struktura koja utiskuje trag u mozgu, koja je čas kvadratna, čas u obliku pagode, čas istura krila i arkade, čas je čvrsto zbijena i kupolasta kao crkva Svete Sofije u Konstantinopolju. Tako se, pomislila sam, prisećajući se nekih čuvenih romana, pokreće u nama jedno osećanje koje odgovara tom obliku. Ali to osećanje se iznenada meša sa drugima, jer "oblik" nije napravljen na osnovu odnosa kamena prema kamenu, već na osnovu odnosa ljudskog bića prema ljudskom biću. Zato roman pokreće u nama svakakve antagonističke emocije. Život se sukobljava sa nečim što nije život. Otud teškoća da se dođe do bilo kakve saglasnosti o romanima i ogroman upliv koji naše lične predrasude imaju na nas. S jedne strane, osećam da ti – junačе Džone – moraš da živiš,

ili će ja pasti u najdublje očajanje. S druge – osećamo, avaj, Džone, ti moraš da umreš, jer to traži oblik knjige. Život ulazi u sukob sa nečim što nije život. Ali pošto roman delimično jeste život, mi sudimo kao o životu. Džejms je tip muškarca koji najviše mrzim, reći ćeš. Ili, ovo je jedna absurdna zbrka. Ja ovako nešto nikad ne bih osećala. Cela struktura, to je očigledno, ako se setimo bilo kog čuvenog romana, beskrajno je složena, jer je ona, znači, sastavljena od tako mnogo različitih sudova, od toliko različitih tipova emocija. Čudo je što se i jedna tako komponovana knjiga održi na okupu više od godinu-dve, ili što možda znači isto engleskom čitaocu kao i ruskom ili kineskom. Ali ponekad se izvanredno drže da se ne raspadnu. A ono što ih drži na okupu kod retkih primera koji su preživeli (pomislila sam na Rat i mir), to je nešto što se zove integritet, iako nema nikakve veze sa novčanim poštenjem ili sa časnim držanjem u kritičnim situacijama. Ono što se smatra integritetom kada je u pitanju romansijer, to je sposobnost da me uveri da je nešto istina. Da, osećam, nikad ne bih pomislila da to tako može da bude; nikad nisam upoznala ljude koji se tako ponašaju. Ali ti si me uverio, ili uverila, da je tako, dakle to se događa. Dižem prema svetlosti svaku rečenicu, svaku scenu dok čitam – jer kao da nas je priroda, izgleda, veoma čudno, snabdela unutrašnjom svetlošću po kojoj prosuđujemo integritet ili neintegritet romansijera. Ili je možda Priroda, po svojoj najiracionalnijoj čudi, ostavila po zidovima uma nevidljivim mastilom trag, nagoveštaj koji potvrđuju ti veliki umetnici; skica koju samo treba prineti vatri darovitog da bi postala vidljiva. Kada se tako izloži, i vidi kako oživjava, uživnemo od ushićenja: To je upravo ono što sam oduvek osećala, znala i želeta! I planemo od uzbuđenja i, zatvorivši knjigu čak sa nekakvim poštovanjem, kao da je nešto veoma dragoceno, oslonac kojem ćemo se vraćati do kraja života, stavljamo je nazad na policu, rekoh, uvezši Rat i mir i vrativši ga na svoje mesto. Ako, pak, te jadne rečenice koje uzimamo i proveravamo, prvo daju brz i žustar odgovor svojim svetlim bojama i širokim potezima, ali zatim stanu: izgleda kao da ih nešto koči da se razviju, ili ako na svetlost izvedu samo bledo piskaranje u jednom uglu i neku mrlju u drugom, i ne pojavi se nikakva celina i potpunost, tad uzdahnemo razočarani i kažemo: Još jedan promašaj. Ovaj roman negde nije uspeo.

A u najvećem broju, naravno, romani negde ne uspeju. Imaginacija zakaže pod ogromnim naporima. Uvid se pobrka; ne može više da razlikuje istinito od lažnog, nema više snage da nastavi sa ogromnim radom koji u svakom trenutku traži da se koriste mnoge različite sposobnosti. Ali, kako na sve to utiče pol romansijera, pitala sam se, gledajući u Džejn Ejr i ostale. Da li bi činjenica o njenom polu na bilo koji način ometala integritet romansijerke – taj integritet koji ja smatram kičmom svakog pisca? Eto, u pasusima koje sam citirala iz Džejn Ejr jasno je da je gnev kvario integritet Šarlote Bronte romansijerke. Ona je napustila priču, kojoj je sva bila posvećena, da bi negovala svoj lični bol. Sećala se da je gladovala bez valjanog iskustva koje je njoj potrebno – prisiljena je bila da stagnira u parohiji, krpeći čarape, dok je želeta da slobodno luta svetom. Njena mašta je zastranjivala zbog ogorčenja, i mi osećamo to zastranjivanje. Ali i mnogo šta drugo osim gneva doprinelo je da se rastrže njena mašta, i skretalo je s njenog puta. Neznanje, na primer, Ročesterov portret je naslikan u tami. U njemu osećamo uticaj straha; kao što neprestano osećamo i otrovanost koja je rezultat pritiska, zakopanu patnju prigušenu ispod njene strasti, ogorčenost koja stiska ove knjige, ovako divne, bolnim grčem.

I pošto roman korespondira sa stvarnim životom, njegove vrednosti su do izvesnog stepena iste kao u realnom životu. Ali očigledno da se vrednosti žena veoma često razlikuju od vrednosti koje stvara drugi pol; prirodno je što je tako. Ipak muške vrednosti preovlađuju. Grubo govoreći, fudbal i sport su "važni"; obožavanje mode, kupovina odeće su "trivialni". I te vrednosti se neizbežno prenose iz života u prozu. Ovo je značajna knjiga, svojataju je kritičari, jer se bavi ratom. Ono je jedna nevažna knjiga jer se bavi osećanjima žena u jednom salonu. Scena na bojnom polju je važnija od scene u radnji – na svakom mestu, i još mnogo suptilnije, održava se razlika u vrednostima. Zbog toga je cela struktura romana ranog devetnaestog veka, što se tiče žena, nastala iz uma koji je malo vukao na stranu, što je izmenilo njegovu čistu viziju koja je nastala priklanjanjem spoljašnjem autoritetu. Treba samo da prelistate te stare, zaboravljene romane i da oslušnete ton kojim su oni napisani pa da naslutite da je spisateljica bila izložena kriticu; čas je govorila agresivno, čas pomirljivo. Priznavala je da je "samo žena", ili je protestovala kako je "isto tako dobra kao i muškarac". Primala je tu kritiku kako je nalagao njen temperament, sa poniznošću i nesamopouzdano, ili gnevno i odrešito. I bez obzira na temperament, poenta je bila u tome što je mislila o nečem drugom, a ne o samoj temi. Dovodim u sećanje njenu knjigu. Postojala je neka pukotina u samom središtu. Pomislih na sve ženske romane

koji su rasuti, kao male pirljave jabuke po voćnjacima, po antikvarnicama u Londonu. Zbog te pukotine u sredini su istrulile. Autorka je menjala svoje vrednosti popuštajući pred tuidim uverenjima.

Ali, koliko mora da je bilo nemoguće da se ne pomere ni desno ni levo. Kakvu darovitost, kakav integritet to mora da je iziskivalo, naspram tolike kritike, usred tog čisto patrijarhalnog društva, da se čvrsto drže stvari kako je vide, ne povlačeći se. To su uspele samo Džejn Osten i Emili Bronte.

A to je još jedno perce, možda najfinije, na njihovoj kapi. Pisale su kao što pišu žene, a ne kao što pišu muškarci. Od hiljadu žena koje su tada pisale, samo su one potpuno ignorisale neprekidne opomene večnog pedagoga – piši ovo, piši ono. Samo su njih dve bile gluve na taj tvrdokorni glas, koji čas gunda, čas patronizuje, čas dominira, čas je ucveljen, čas zaprepaščen, čas ljut, čas ujački, taj glas koji ne može da ostavi žene na miru, već mora da im bude za petama, kao neka suviše revnosna guvernanta; ubedajući ih, kao ser Igerton Bridžis, da budu rafinirane; uvlačeći čak u kritiku poezije kritiku pola; 12 opominjući ih, pretpostavljam, da ako hoće da budu dobre i da dobiju neku blještavu nagradu, da se drže izvesnih granica koje dotični gospodin smatra prihvatljivim –

"... žene romansijeri mogu da pretenduju na visok kvalitet samo ako budu imale hrabrosti da priznaju ograničenja svoga pola." 13 Time je sažeto celo ovo pitanje, a kad vam kažem, na vaše veliko iznenađenje, da ta rečenica nije napisana avgusta 1828. već avgusta 1928. onda mislim da će se složiti da je to, ma kako nam sad zabavno deluje, još uvek mišljenje većine – neću mutiti stare bare, uzimam samo ono što mi je slučajno doplovilo do nogu – a ono je bilo krepkije i zvučnije pre sto godina. Trebalo je da to bude nepokolebljiva žena koja se 1828. ne bi obazirala na sav taj preziv odnos, prekore i obećanja nekih nagrada. Morala je da bude nekakva bakljonoša da bi sebi rekla: Jeste, ali oni ne mogu i književnost da kupe. Književnost je otvorena za sve. Odbijam da vam dozvolim, iako ste školski čuvar, da me terate sa travnjaka. Ako hoćete, zaključajte svoje biblioteke, ali nema te kapije, nema te brave, nema te reze koju ćece staviti na slobodu moga uma.

Ali koliko god da su obeshrabrvanje i kritika uticali na njihovo pisanje – a ja mislim da su veoma uticali – to je bilo beznačajno u poređenju sa jednom drugom teškoćom sa kojom su se suočile (još uvek mislim na te romansijerke ranog devetnaestog veka) kad je trebalo da stave misli na papir – a to je da iza njih nije stajala nikakva tradicija. Jer mi mislimo unazad, kroz svoje majke ako smo žene. Beskorisno je obraćati se velikim piscima muškarcima za pomoć, koliko god da im se iz zadovoljstva možemo obratiti, Lemb, Braun, Tekeri, Njumen, Stern, Dikens, De Kvinsi – svejedno ko – nije još nikad pomogao ženi, iako je od njih mogla da nauči nekoliko trikova i da to iskoristi za svoje potrebe. Težina, korak, napredovanje muškog uma isuviše su različiti od njenih da bi izvukla bilo šta suštinsko iz njega. Čovekoliki majmun je isuviše daleko da bi bio od koristi. Možda je prva stvar koju bi otkrila, stavivši pero na papir, to da ne postoji opšta rečenica spremna za njene potrebe. Svi veliki romansijeri kao što su Tekeri, Dikens i Balzak pisali su prirodnu prozu, brzu ali ne i nemarnu, izražajnu ali ne i preciznu, dajući joj sopstvenu boju a da time nije prestala da bude opšte vlasništvo. Zasnivali su je na rečenici koja je u to vreme bila u opticaju. Rečenica koja je bila u opticaju na početku devetnaestog veka išla je otprilike ovako. "Grandioznost njihovih dela za njih je bila argument, ne da stanu već da idu dalje. Nije moglo biti većeg uzbudjenja ili zadovoljstva od upražnjavanja svoje umetnosti i beskrajnog razvijanja istine i lepote. Uspeh nadahnjuje napor; a navika olakšava uspeh." To je muška rečenica, iza nje možemo videti Džonsona, Gibona i ostale. To je bila rečenica koja nije bila pogodna za žensku upotrebu. Šarlota Bronte, sa celim svojim veličanstvenim darom za prozu, sispela se i pala s tim nespretnim oružjem u rukama. Džordž Eliot je njome izvršila grozote koje se ne daju opisati. Džejn Osten ju je pogledala, podsmehnula se i izmisnila savršeno prirodnu, uobičenu rečenicu, koja je njoj odgovarala i od koje se nikada nije odvajala. Tako je, sa manje nadarenosti za pisanje nego što je imala Šarlota Bronte, mnogo više uspela da kaže. Zaista, pošto su sloboda i punoča izraza esencija umetnosti, takav nedostatak tradicije, takvo nedovoljno i neadekvatno oruđe mora da su mnogo iznurivali pisanje žena. Osim toga, knjiga nije sačinjena od rečenica složenih od početka do kraja, već od rečenica koje tvore, ako pomažu slikovitost, arkade i kupole. A i taj oblik su sačinili takođe muškarci za sopstvene potrebe i sopstvenu upotrebu. Nema razloga da mislimo da oblici epa ili poetske drame odgovaraju ženi imalo više nego rečenica. Ali sve starije književne forme su već bile otvrdele i okoštale u vreme kad je ona postala pisac. Jedino je roman bio dovoljno mlad da bi bio mek u

njenim rukama – možda još jedan razlog što je pisala romane. Ipak, ko može da kaže da je čak i sada "roman" (stavljam ga pod navodnike da pokažem da su za mene te reči neadekvatne), ko može da kaže da je čak i ova najfleksibilnija forma na pravi način oblikovana za njenu upotrebu? Bez sumnje ćemo zateći kako kucka od njega oblik koji njoj odgovara, čim bude u stanju da slobodno koristi svoje udove; i za poeziju u sebi priprema jedno novo sredstvo, koje ne mora biti stih. Jer je poeziji izlaz još uvek uskraćen. I nastavih dalje da razmišljam, o tome kako bi danas žena pisala poetsku tragediju u pet činova. Da li bi koristila stihove? Zar ne bi pre koristila prozu?

Ali ovo su teška pitanja koja leže u izmaglici budućnosti. Moram da ih ostavim, ako ni zbog čega drugog, onda zato što me podstiču da odlutam od moje teme u besputne šume gde će se izgubiti i gde će me, vrlo verovatno, pojesti divlje zveri. Ne želim, a sigurna sam da ni vi ne tražite od mene da načnem tu tako neveselu temu, budućnost romana, zato će ovde samo na trenutak zastati da vam skrenem pažnju na ogromnu ulogu koju će u toj budućnosti, barem što se tiče žena, morati da odigraju fizički uslovi. Knjiga mora na neki način da bude prilagođena telu i, možemo da rizikujemo da kažemo, da ženske knjige treba da budu kraće, koncentrisanije od onih koje pišu muškarci, i da imaju oblik koji ne zahteva duge sate upornog i neometanog rada. Jer uvek će je nešto ometati. Zatim, izgleda kao da se nervi koji hrane mozak razlikuju kod muškaraca i žena, i ako se želi da rade najbolje i najvrednije što mogu, mora se naći za njih najpovoljniji tretman – da li im, na primer, odgovara ovakav raspored predavanja koji su smisili monasi verovatno pre više stotina godina – kakva im je smena rada i odmora potrebna, ne mislimo pri tom da je odmor ništa ne raditi, već raditi nešto drugo, ali u čemu treba da bude ta razlika? Sve to treba prodiskutovati i otkriti; sve je to deo pitanja o ženama i prozi. Ali pak, nastavih, prilazeći opet ormaru sa knjigama, gde da nađem studiju o psihologiji žene koju je napisala žena? Izuzev ako zbog nesposobnosti da igraju fudbal ženama neće biti dozvoljeno da se bave medicinom...

Na sreću, misli su mi krenule drugim tokom.

Peto poglavlje

Najzad sam, u svom lutanju, stigla do polica na kojima se nalaze knjige živih žena i muškaraca; jer sad ima skoro isto toliko knjiga koje su napisale žene kao i muškarci. Ili, ukoliko to nije sasvim tačno, ako su muškarci još uvek govorljiviji pol, u svakom slučaju je tačno da žene ne pišu više isključivo romane. Postoji knjiga Džejn Harison o grčkoj arheologiji, knjige Vernone Li iz estetike; Gertrude Bel o Persiji. Postoje knjige o raznovrsnim temama koje u prošloj generaciji nijedna žena nije smela ni da dotakne. Postoji poezija, drama i kritika, postoje istorije i biografije, putopisi, knjige o obrazovanju i naučni radovi; postoji čak nekoliko filozofskih, naučnih i ekonomskih knjiga. Pa iako romani preovlađuju, možda su se sami romani toliko promenili zbog druženja sa knjigama iz drugačijeg jata. Prirodna jednostavnost, epsko doba ženskog pisanja je možda prošlo. Možda su joj čitanje i kritika dali širi uvid, veću suptilnost. Možda je istrošen impuls ka autobiografiji. Ona možda počinje da koristi pisanje kao umetnost, ne kao model samoizražavanja. Među ovim novim romanima može da se nađe odgovor na više ovakvih pitanja.

Nasumice sam uzela jedan roman. Stajao je na samom kraju police, zvao se Životna avantura, ili slično, od Meri Karmajkl, i izdat je upravo sad, u oktobru. Izgleda da joj je to prva knjiga, rekoh sebi, ali moramo je citati kao da je poslednji tom jednog relativno dugog niza, koji se nastavlja na sve one druge knjige koje sam pogledala – na pesme ledi Vinčilsi i komade Afre Ben i romane četiri velike romansijerke. Jer knjige se nastavljaju jedna na drugu, uprkos našoj navici da o njima sudimo odvojeno. A isto tako nju – ovu nepoznatu ženu – moram da smatram potomkinjom svih ostalih žena u čije sam životne uslove zavirila i da vidim šta je ona nasledila od onoga što je za njih bilo

karakteristično i ograničavajuće. I tako, uz uzdah što romani često predstavljaju sredstvo za umirenje bola a ne protivotrov, od kojeg se utone u tromi dremež umesto da te digne sa upaljenom bakljom, latih se, sa sveskom i olovkom, da protumačim koliko mogu prvi roman Meri Karmajkl, Životna avantura.

Pre svega sam preletela pogledom stranicu. Prvo želim da osetim njene rečenice, rekla sam, pre nego što mi glava bude puna plavih i smeđih očiju i odnosa Kloe i Rodžera. Doći će vreme za to, kad vidim da li ona u ruci drži pero ili pijuk. Oprobah nekoliko rečenica na jeziku. Uskoro je postalo očigledno da nešto nije sasvim u redu. Prekinuo se glatki prelaz sa rečenice na rečenicu. Nešto je cepalo, nešto je grebalо. Ponegde mi je sama neka reč bljesnula u oči, "omakla se", govorilo se u starim komadima. Ona je kao osoba koja kreše šibicu koja neće da upali, pomislila sam. Ali zašto, pitala sam je kao da je tu prisutna, zašto rečenice Džeјn Osten tebi ne odgovaraju po obliku? Da li ih sve treba prezvrljati zato što su Ema i g-din Vudhaus mrtvi? Žalosno je, uzdahnуh, što tako mora da bude. Jer dok Džeјn Osten prelazi sa melodije na melodiju kao Mocart sa pesme na pesmu, kad ovo čitaš, kao da si na pučini u otvorenom čamcu. Malo gore, pa malo potoneš. Ta zbijenost, ta kratkoća daha, može značiti da se bojala nečega: možda se bojala da je ne nazovu "sentimentalnom"; ili možda pamti da se žensko pisanje naziva kitnjastim, pa mu zato dodaje previše trnja; ali dok ne pročitam scenu dovoljno pažljivo, ne mogu da kažem da li je to ona sama ili je neko drugi. U svakom slučaju, ona nam ne smanjuje vitalnost, mislila sam, čitajući pažljivije. Ali nagomilava previše činjenica. Neće moći ni polovinu da iskoristi u knjizi ovog obima. (Bila je upola kraća od Džeјn Ejr.) Međutim, na ovaj ili onaj način, uspevala je sve nas – Rodžera, Kloe, Oliviju, Toniju i g-dina Bigema – da vozi u čamčiću uz reku. Čekaj trenutak, rekoh, zavaljujući se u stolicu, moram celu tu stvar pažljivije da razmotrim pre nego što krenem dalje.

Skoro sam sigurna, rekoh sebi, da Meri Karmajkl izvodi trikove sa nama. Jer ja se osećam kao u lunaparku kad korpa, umesto da potone, kao što očekuješ, opet krene na gore. Meri nešto petlja oko očekivanog sleda događaja: prvo je razbila rečenicu; sada je razbila sled. Vrlo dobro, ona ima puno pravo da uradi i jedno i drugo, ako ne razbija radi samog razbijanja, već radi stvaranja. Ne mogu da budem sigurna šta radi, dok se ne uhvati u koštac sa nekom situacijom. Daću joj potpunu slobodu, rekoh, da odabere koja će to biti situacija; može je napraviti od limenih bokala i starih čajnika ako hoće; ali mora da me ubedi da veruje da je to neka situacija; a zatim, kad je napravi, mora sa njom da se suoči. Mora da napadne. I, rešena da izvršim prema njoj svoju dužnost kao čitateljka, ukoliko ona ispunji svoju dužnost prema meni kao spisateljica, okrenula sam stranicu i počela da čitam... Izvinite što ovako naglo prekidam. Da nema ovde prisutnih muškaraca? Dajete li reč da se iza one tamno crvene zavese ne krije prilika ser Čarlsa Birona? Sve smo žene, uveravate me? Onda mogu da vam kažem da su prve sledeće reči koje sam pročitala bile: "Kloe je volela Oliviju..." Ne počinjite. Ne crvenite. Hajde da u privatnosti našeg sopstvenog društva priznamo da se takve stvari ponekad dešavaju. Ponekad žene zaista vole žene.

"Kloe je volela Oliviju", čitam. I sinu mi kako je to ogromna promena. Kloe je volela Oliviju možda prvi put u književnosti. Kleopatra nije volela Oktaviju. A kako bi Antonije i Kleopatra bili potpuno drugačiji da jeste? Ovako je, pomislila sam, dozvolivši umu da malo odluta od Životne avanture, cela stvar pojednostavljena, konvencionalizovana, ako smem da kažem apsurdna. Jedino osećanje koje Kleopatra ima prema Oktaviji jeste osećanje ljubomore. Da li je ona viša od mene? Kako se češlja? Za dramu, možda, više i nije potrebno. Ali koliko bi bilo zanimljivije da je odnos između dve žene složeniji. Svi ti odnosi među ženama, rekoh, prisetivši se na brzinu divne galerije izmišljenih žena, suviše su jednostavnici. Toliko je izostavljeni, nije ni okušano. I probala sam da se setim bilo kog slučaja iz moje lektire gde su dve žene predstavljene kao prijateljice. Postoji pokušaj u Dijani sa raskršća. One su poverenice, naravno, kod Rasina i u grčkim tragedijama. Tu i tamo su majke i kćerke, ali skoro bez izuzetka su prikazane u odnosu prema muškarcima. Čudno je kad pomisliš da je sve velike žene iz romana, sve do Džeјn Osten, ne samo prikazao drugi pol, već su uvek prikazane u odnosu prema drugom polu. A koliko je to mali deo ženinog života; i koliko čak i o njemu muškarac malo može da zna, kad gleda kroz crne ili ružičaste naočare koje mu natiče pol. Otuda verovatno čudna ženska priroda u romanu: zapanjujuće krajnosti lepote i užasa; njene mene od božanske uzvišenosti do đavolske izopačenosti – jer će je tako videti ljubavnik, zavisno od toga da li je njegova

ljubav u usponu ili u padu, da li je srećan ili nesrećan. Ovo nije baš sasvim tačno za pisce u devetnaestom veku. Tu žena postaje mnogo raznolikija i složenija. Zaista, možda je upravo želja da pišu o ženama navela muškarce da postepeno napuste poetsku dramu, koja im je sa svojim nasiljem malo koristila, i da izmisle roman kao mnogo pogodniju posudu. Čak i tada očigledno stoji, čak i za ono što je pisao Prust, da je muškarac strašno ukočen i parcijalan u poznavanju žena, kao i žena u poznavanju muškaraca.

Pogledah opet onu stranicu; isto je tako evidentno da žene, kao muškarci, imaju i druga interesovanja osim večnog zanimanja u domaćinstvu. "Kloe je volela Oliviju. Zajedno su radile u laboratoriji..." Čitala sam dalje i otkrila da su te dve mlade žene bile zaposlene na obradi jetre, koja se izgleda koristi u lečenju teške anemije; iako je jedna od njih bila udata i imala je – mislim da je tačno to što tvrdim – dvoje male dece. Ranije bi sve ovo trebalo da se izostavi, i divan portret ove dve izmišljene žene postao bi mnogo jednostavniji i mnogo monotoniji. Pretpostavimo, na primer, da su muškarci predstavljeni u književnosti samo kao ljubavnici žena, a da nikad nisu bili prijatelji s muškarcima, vojnici, mislioci, sanjari; koliko bi im malo uloga u Šekspirovim komadima bilo dodeljeno; kako bi književnost patila! Možda bismo imali najveći deo Otela, i dobar deo Antonija, ali ne bi bilo Cezara, ni Bruta, ni Hamleta, ni Lira, ni Žaka – književnost bi neverovatno osiromašila, kao što književnost zaista jeste neizmerno osiromašena zbog vrata koja su bila zatvorena pred ženama. Kad su bile udate protiv svoje volje, kad su ih držali u jednoj sobi i na jednom poslu, kako je dramatičar mogao da ih predstavi potpuno, zanimljivo ili istinito? Jedini mogući tumač bila je ljubav. Pesnik je bio primoran da bude strastan ili gorak, osim naravno ako nije izabrao da "mrzi žene", što je pre moglo da znači da im nije bio privlačan.

Dakle, ako Kloe voli Oliviju, i njih dve rade zajedno u laboratoriji, što samo po sebi čini njihovo prijateljstvo raznovrsnijim i dugotrajnijim jer će biti manje lično; ako Meri Karmajkl ume da piše, a ja sam počela da uživam u nekim osobinama njenog stila; ako ima svoju sobu, u šta nisam sasvim sigurna; ako ima svojih pet stotina godišnje – ali to tek treba da se dokaže – onda ja mislim da se dogodilo nešto veoma značajno.

Jer ako Kloe voli Oliviju i Meri Karlmajkl zna kako da to izrazi, ona će upaliti baklju u onoj velikoj prostoriji u kojoj do sada нико nikad nije bio. Ona je sva poluosvetljena, sa dubokim senkama kao one krivudave pećine kroz koje čovek ide sa svećom buljeći gore i dole i ne znajući kuda korača. Počela sam ponovo da čitam knjigu, i pročitala da Kloe posmatra Oliviju kako stavlja teglu na policu i kaže da je vreme da ide kući svojoj deci. To je prizor koji nije viđen od postanka sveta, uzviknuh. I ja sam takođe posmatrala, vrlo radoznaš. Jer sam želela da vidim kako je Meri Karmajkl pokušala da uhvati te pokrete koji nikad nisu zabeleženi, te nikad neizgovorene ili poluizgovorene reči, koje se oblikuju, opipljive kao senke leptirica na tavanici, kad su žene same, neosvetljene kapricioznom i šarenom svetlošću drugog pola. Neće smeti da diše, rekoh, čitajući dalje, ako to hoće da uradi; jer su žene tako sumnjičave prema svakom interesovanju koje nema neki očigledan motiv iza sebe, tako strašno naviknute na skrivanje i potiskivanje, da nestanu na treptaj oka koje se okreće u njihovom pravcu. Jedini način da to uradiš, pomislila sam, obraćajući se Meri Karmajkl kao da je tu, jeste da pričaš o nečem drugom, da uporno gledaš kroz prozor i da tako zabeležiš, ne olovkom u svesci, već najkraćim stenografskim znacima, rečima koje nisu još ni slogovi, šta se događa kad Olivija – organizam koji je bio u senci stene svih ovih milion godina – oseti kako svetlost pada na nju i vidi kako ka njoj stiže komad čudne hrane – znanje, avantura, umetnost. I ona poseže za njim, pomislih, opet dižući pogled sa stranice, i mora da stvori neku novu kombinaciju svojih resursa, tako snažno razvijenih u druge svrhe, i da upije novo u staro a da ne poremeti beskrajno zamršenu i složenu ravnotežu celine.

Ali, nažalost, uradila sam nešto što sam čvrsto rešila da ne radim; mehanički sam skliznula u pohvalu sopstvenom polu. "Snažno razvijena" i "beskrajno složena" – to su neosporno reči hvale, a hvaliti svoj pol je uvek sumnjivo, a često glupo; štaviše, u ovom slučaju, kako to da se pravda? Ne možeš da prideš geografskoj mapi i da kažeš Kolumbo je otkrio Ameriku, a Kolumbo je bio žena; ili da uzmeš jabuku i primetiš, Njutn je otkrio zakon gravitacije, a Njutn je bio žena; ili da pogledaš u nebo i kažeš avioni mi letе nad glavom, a avione su izumele žene. Nema znaka na zidu prema kojem bi se merila tačna visina žena. Ne postoji pažljivo izdeljen metar koji možeš da pružiš duž kvaliteta dobre majke ili

odane kćerke ili verne sestre ili sposobne domaćice. Još i sad je malo žena završilo univerzitet; na velikim ispitima u profesijama, u vojski i mornarici, trgovini, politici i diplomatiji jedva da su se okušale. Čak i u ovom trenutku one ne uživaju poverenje. Ali ako hoću da znam sve što ljudsko biće može da mi kaže, na primer, o ser Holeju Bejtsu, treba samo da otvorim izvesnu knjigu i naći ču kako ima te i te diplome, poseduje zamak, ima naslednika, bio je sekretar Odbora, zastupao Veliku Britaniju u Kanadi i primio izvestan broj počasnih diploma, službi, medalja i drugih odlikovanja kojima su njegove zasluge trajno na njemu urezane. Više od toga o ser Holeju Bejtsu može da zna samo providenje.

Zato, kad za žene kažem "snažno razvijene", "beskrajno složene", nisam u mogućnosti da verifikujem svoje reči niti u Vitejkeru ni u Debreu ni u Univerzitetskom kalendaru. Šta da radim u tom neugodnom položaju? I ponovo pogledah ormar sa knjigama. Bile su tu biografije: Džonson, Gete, Karlajl, Stern, Kuper, Šeli, Volter, Brauning i mnogi drugi. I ja počeh da mislim o svim tim velikim muškarcima koji su iz ovog ili onog razloga obožavali, izabirali, živeli sa, uzdali se u, vodili ljubav sa, pisali o, verovali u, i pokazivali ono što se može opisati samo kao neka potreba za ili zavisnost od izvesnih osoba suprotnog pola. Ja ne bih tvrdila da su svi ti odnosi bili apsolutno platonški, ali ser Vilijam Džonson Hiks bi to verovatno poricao. Ali mogle bismo jako da pogrešimo u odnosu na te znamenite muškarce ako bismo insistirale na tome da su oni iz tih bračnih saveza dobijali samo udobnost, laskanje i telesne prijatnosti. Oni su dobili, to je očigledno, nešto što njihov pol nije bio u stanju da im pruži; i možda ne bi bilo brzopleto, ako to dalje definišemo – ne citiranjem nesumnjivo rapsodičnih reči tih pesnika – kao neki stimulans, neko obnavljanje stvaralačke moći, koje može da daruje samo suprotni pol. On će otvoriti vrata salona ili dečje sobe, pomislih, i naći će je možda među njenom decom, ili sa vezom na krilu – i u svakom slučaju, to središte nekog različitog poretku i sistema života, i kontrast imedju tog sveta i njegovog sopstvenog, koji je možda sudnica ili Donji dom, smesta bi ga osvežio i ojačao; a zatim bi usledila, čak i u najjednostavnijem razgovoru, takva prirodna razlika u stavovima, da bi se njegove usahle ideje opet oplodile; a pogled na nju koja stvara u medijumu različitom od njegovog tako bi oživeo njegovu kreativnu moć da bi neprimetno njegov sterilni um počeo opet da planira, i on bi našao onu rečenicu ili scenu koja mu je nedostajala kad je stavio šešir na glavu i pošao da je vidi. Svaki Džonson ima svoju Treli i čvrsto se drži nje iz ovih razloga, i kada se Treli uda za svog italijanskog učitelja muzike, Džonson napola poludi od besa i gnušanja, jer ne samo da će mu nedostajati prijatne večeri u Stretemu, već svetlost njegovog života "kao da je utulila".

Čak i ako nisi dr Džonson, Gete, Karlajl ili Volter, možeš da osetiš, iako mnogo drugačije od tih velikih muškaraca, prirodu one složenosti i moć one snažno razvijane stvaralačke sposobnosti kod žena. Udeš u sobu – ali morali bi se nategnuti resursi engleskog jezika i bilo bi potrebno da se vinu čitava jata reči i da nelegitimno nastanu, pre no što žena bude mogla da kaže šta se desi kad ona uđe u sobu. Te sobe se potpuno razlikuju; ili su mirne ili u njima tutnji; sa pogledom na more ili, pak, na zatvorsko dvorište; u njima se suši veš na konopcu; ili vrvi od opala i svile; oštре su kao konjska struna ili meke kao perje – dovoljno je ući u bilo koju sobu u bilo kojoj ulici pa da ti se cela ta krajnje složena snaga ženskosti sruči u lice. Kako bi i moglo da bude drugačije? Jer žene su sedele u kući sve ove milione godina, tako da su do sada sami zidovi prožeti njihovom stvaralačkom snagom, koja je, zapravo, toliko prepunila kapacitet cigala i maltera da bi trebalo sebe da kroti perima, četkicama, biznisom i politikom. Ali ta stvaralačka moć se veoma razlikuje od stvaralačke moći muškaraca. Mora se zaključiti da bi bila ogromna šteta da se ta moć omete ili uludo troši, jer je zadobijena vekovima najdrastičnije discipline i nema ničega što bi je zamenilo. Bila bi ogromna šteta kada bi žene pisale kao muškarci, ili kad bi živele kao muškarci, ili kad bi izgledale kao muškarci, jer budući da je postojanje samo dva pola sasvim neadekvatno kad pogledamo koliko je svet ogroman i raznovrstan, kako bismo se snalazili samo sa jednim? Zar obrazovanje ne treba da pokaže i da osnaži razlike pre nego sličnosti? Jer i ovako imamo previše sličnosti i ukoliko bi se neki istraživač vratio i doneo vest da postoje drugi polovi koji gledaju drugačija neba kroz grane drugačijeg drveća, to bi bila najveća usluga čovečanstvu; a mi bismo imale ogromno zadovoljstvo da povrh toga još gledamo kako profesor X juri svoje drvene metre da dokaže kako je "superioran".

Meri Karmajkl, pomislila sam lebdeći još uvek na maloj distanci od teksta, skrojice za sebe u delu ulogu običnog posmatrača. Plašim se zapravo da će doći u iskušenje da postane – što je za mene

najnezanimljivija grana u ovoj vrsti – naturalistička a ne kontemplativna spisateljica. Toliko ima novih činjenica koje može da posmatra. Ne mora više sebe da ograničava na ugledne kuće više srednje klase. Odlaziće, bez ljubaznosti i sažaljenja, već u duhu jednakosti u one male namirisane sobe gde sede kurtizana, bludnica i dama sa mopsom. One još uvek tamo sede u razbarušenoj i serijskoj odeći koju im je muškarac pisac bezuslovno bacio na ramena. Ali Meri Karmajkl će izvaditi svoje makaze i sve će im tesno prionuti na svako udubljenje i izbočinu. Biće to čudan prizor, kad do toga dode, videti te žene onakve kakve jesu, ali moramo malo da pričekamo, jer će Meri Karmajkl još uvek biti opterećena onom smetenošću u prisustvu "greha", koju smo nasledile od našeg seksualnog varvarstva. Ona će još uvek nositi stare bofl staleške okove na nogama.

Međutim, većina žena nisu ni bludnice ni kurtizane; niti sede celo letnje popodne milujući mopsove na prašnjavom plišu. Ali šta onda one rade? I na pamet mi dođe jedna od onih dugih ulica negde južno od reke čiji su beskrajni nizovi kuća naseljeni bezbrojnim stanarima. Okom mašte ja videh jednu veoma staru damu kako prelazi ulicu držeći pod ruku jednu sredovečnu ženu, svoju kćer, možda, a obe su tako poštovanja vredno ušnirane i obmotane da njihovo popodnevno oblačenje mora da je ritual, a ta odeća se godinama preko leta slaže u ormar sa kamforom. One prelaze ulicu u vreme kad se pale lampe (jer sumrak je njihov omiljeni čas), i mora da to rade godinama. Starija se bliži osamdesetoj, ali ako je neko zapita šta za nju predstavlja njen život, reći će da se seća ulica osvetljenih zbog bitke kod Belaklave ili da je čula topovsku vatru u Hajd parku u čast rođenja kralja Edvarda Sedmog. I ako je neko pita, žudeći da pogodi jedan trenutak tačno određenog dana i godišnjeg doba, a šta ste vi radili petog aprila 1868, ili drugog novembra 1875, ona će bledo pogledati i reći da ničega ne može da se seti. Jer svi ručkovi su skuvani, svi tanjiri i šoljice oprani; deca poslata u školu i otišla u svet. Ništa od svega toga nije ostalo. Ni u jednoj biografiji ili istoriji nema nijedne reči o tome. A romani, i nehotice, neminovno lažu.

Sve te beskrajno nevidljive živote tek treba zabeležiti, rekoh, obraćajući se Meri Karmajkl kao da je prisutna; i nastavih u mislima kroz londonske ulice, osećajući u mašti pritisak onemelosti i nagomilanog nezabeleženog života žena na čoškovima sa podbočenim rukama i prstenjem koje se useklo u njihove debele otečene prste, koje govore uz gestikulaciju nalik na zamah Šekspirovih reči; ili prodavačica ljubičica, prodavačica šibica ili krežubih starica koje su se smestile u ulazima; ili devojaka skitnica čija lica, kao talasi sunca i oblaka, signaliziraju nailazak muškaraca, žena i treptavih svetiljki u izlozima. Sve ćeš to morati da istražiš, rekoh Meri Karmajkl, držeći svoju baklju čvrsto u ruci. Iznad svega, moraš da osvetliš sopstvenu dušu, sa svim njenim dubinama i plitkostima, taštinama i velikodušnostima, i da kažeš šta za tebe predstavljaju tvoja lepota ili tvoja neuglednost, i kakav je tvoj odnos prema protočnom i nestalnom svetu rukavica, cipela i stvarčica koje se njišu gore-dole među laganim mirisima koji dopiru iz drogerijskih bočica, pod arkadama od materijala za ženske haljine, iznad poda od lažnog mermera. Jer u mašti sam ušla u radnju; bila je popločana belo i crno; iznenađujuće lepo bile su okačene raznobojne trake. Meri Karmajkl bi mogla u prolazu da baci pogled baš tu, pomislila sam, jer to je prizor koji je podesan za pero isto kao i snežni vrhovi ili stenoviti obronci Anda. A tu je i ona devojka iza kase – volela bih da dobijem njenu istinitu istoriju čim izade sto pedeseta Napoleonova biografija ili sedamdeseta studija o Kitsu i o tome kako je on koristio miltonovske inverzije, koju stari profesor Z. i slični njemu trenutno pišu. A zatim sam nastavila oprezno, na vrhovima prstiju (takva sam kukavica, toliko sam uplašena od biča koji se jednom umalo nije spustio na moja pleća), da šapućem da ona isto tako treba da nauči da se podsmeħne, bez gorčine, sujetama (ili bolje reći neobičnim osobinama, jer su to manje uvredljive reči) drugog pola. Jer na potiljku postoji mrlja veličine novčića koju sam kod sebe nikad ne možeš da vidiš.

To je jedna od boljih usluga koje jedan pol može da učini drugom – da mu opiše tu mrlju veličine novčića na potiljku. Pomislite koliko su žene imale koristi od Juvenalovih opaski; od Strindbergove kritike. Pomislite koliko su, ljudski i briljantno, muškarci, od najranijeg doba, isticali to tamno mesto na potiljku kod žena! I kad bi Meri bila jako hrabra i jako poštena, zašla bi iza drugog pola i ispričala nam šta je tamo našla. Prava slika muškarca u celini neće biti naslikana sve dok neka žena ne opiše tu mrlju veličine novčića. G. Vudhaus i g. Kežuabon su mrlje te veličine i takve prirode. Naravno da joj niko razborit ne bi savetovao da se uhvati podsmevanja i ruganja i da joj to bude stalna namera –

književnost pokazuje koliko je uzaludno ono što je napisano u tom duhu. Budi iskrena, reklo bi se, i rezultat će sigurno biti zapanjujuće zanimljiv. Sigurno će se otkriti nove činjenice.

Međutim, bilo je krajnje vreme da opet spustim pogled na tekst. Umesto da špekulišem šta bi Meri Karmajkl mogla i trebalo da piše, bilo bi bolje da vidim šta je Meri Karmajkl stvarno i napisala. Pa počeh ponovo da čitam. Setila sam se da sam joj neke stvari prebacivala. Razbila je rečenicu Džejn Osten i tako mi nije dala priliku da budem ponusna na svoj savršen ukus, na svoje izbirljivo uvo. Jer je bilo beskorisno da kažem: "Da, da, sve je to lepo; ali Džejn Osten je pisala mnogo bolje od tebe", kad sam morala da priznam da nije bilo nikakve dodirne tačke među njima. A zatim je otišla korak dalje i razbila tok radnje – očekivani redosled. Možda je to učinila nesvesno, jednostavno dajući stvarima njihov prirodan red, kakav bi žena dala, ako piše kao žena. Ali efekat je bio nekako zbumujući; nije se moglo videti kako nadolazi talas, kako se sprema kriza iza sledećeg ugla. Stoga nisam mogla da se hvališem ni dubinom svojih osećanja niti dubokim poznavanjem ljudskog srca. I svaki put, taman da osetim one uobičajene stvari na uobičajenim mestima, o ljubavi, o smrti, to dosadno stvorenenje bi se naglo trglo, kao da poenta leži još samo malo dalje. I tako mi je onemogućila da razvijem svoje zvučne fraze o "elementarnim osećanjima", "o onome što je zajedničko svim ljudima", o "dubini ljudskog srca", i sve druge fraze koje nas podržavaju u uverenju da, pored toga što smo spolja inteligentni, iznutra smo vrlo ozbiljni, vrlo duboki i vrlo čovečni. Zbog nje sam, naprotiv, osećala ne da smo ozbiljni, duboki i humani, već da smo možda – i ta ideja je bila mnogo manje privlačna – jednostavno lenjog uma i konvencionalni pride.

Ali, nastavila sam da čitam i primetila sam neke druge činjenice. Ona nije bila "genije" – to je bilo očigledno. Ona nije bila miljenica prirode, nije imala žestoku maštu, divlu poeziju, blistav um, kontemplativnu mudrost svojih velikih prethodnica, ledi Vincilsi, Šarlote Bronte, Emili Bronte, Džejn Osten i Džordž Eliot; ne bi mogla da piše sa melodičnošću i dostojanstvom Doroti Ozborn – doista, ona je bila samo jedna pametna devojka, čije će knjige, bez sumnje, za deset godina njen izdavač preraditi u hartiju. I pored svega, ona je imala izvesne prednosti koje žene sa daleko većim darom nisu imale pre samo pola veka. Muškarci za nju više nisu bili "protivnička struja"; nije morala da gubi vreme rugajući im se; nije morala da se penje na krov i remeti svoj unutrašnji mir čežnjom za putovanjima, iskustvom i znanjem o svetu i ličnostima koji su joj bili uskraćeni. Strah i mržnja skoro da su nestali, ili su se njihovi tragovi ogledali samo u malo preteranoj radosti zbog slobode, u sklonosti ka zajedljivom i satiričnom više nego ka romantičnom, u njenom tretiranju drugog pola. Isto tako nema sumnje da je kao romansijerka uživala neke prirodne prednosti jednog višeg reda. Imala je senzibilnost koja je bila vrlo široka, nestrpljiva i slobodna. Koja je reagovala na skoro neosetan dodir. Uživala je, kao mlada biljka izložena vazduhu, u svakom prizoru i zvuku koji bi na nju naišao. Pružala se, isto tako, vrlo suptilno i znatiželjno kroz skoro nepoznate i neopisive stvari; osvetljavala je male stvari i pokazivala kako one konačno možda i nisu male. Ono što je bilo pokopano iznosila je na svetlost i navodila nas da se čudimo zašto je uopšte bilo potrebno zakopavati ih. I ma koliko da je bila nespretna i bez drugog nasleđa koje se nosi u podsvesti, koje čini da je zadovoljstvo oslušnuti i najmanji Tekerijev ili Lembov potez pera, ona je – počela sam da verujem – savladala prvu veliku lekciju; pisala je kao žena koja je zaboravila da je žena, tako da su njene stranice bile pune one čudne polne osobine koja se ukazuje samo kad je pol nesvestan sebe.

Sve je to išlo na dobro. Ali nikakvo čulno izobilje i tananost opažanja ne bi bili od pomoći ako nije u stanju da od tog prolaznog i ličnog izgradi trajno zdanje koje se neće srušiti. Rekla sam da će je čekati da se uhvati u koštac sa "jednom situacijom". I time sam mislila – dok ne dokaže, prizivanjem, okupljanjem i spajanjem da nije samo neko ko grebe po površini, već da gleda i ispod u dubinu. Sad je čas, reći će sebi u izvesnom trenutku, kad, ne čineći ništa na silu, mogu da pokažem šta to sve znači. I ona će početi – kako je nepogrešivo to ubrzavanje! – da priziva i okuplja, i počeće da se javljaju u sećanju, napola zaboravljene, možda sasvim trivijalne stvari, koje su usput ispuštene iz drugih poglavljja. I navešće nas što prirodnije da osetimo njihovo prisustvo, kako neka šije ili neko puši lulu, i osetile bismo se, dok ona odmiče sa pisanjem, kao da smo se popele na vrh sveta i videle ga kako leži rasprostrt, veoma raskošan, ispod nas.

U svakom slučaju, pokušavala je. I dok sam je posmatrala kako daje sve od sebe da prođe test, videla sam, ali sam se nadala da ih ona ne vidi, biskupe i dekane, doktore i profesore, patrijarhe i pedagoge kako joj svi dovikuju upozorenja i savete. To ne možeš, to ne treba! Samo studenti i profesori smeju da gaze po travi! Za dame je zabranjeno, osim sa preporukom! Častoljubive i dostojanstvene romansijske ovuda! Tako su navalili na nju kao gomila kod prepona na trkalištu, a njen ispit je bio da preskoči svoju preponu ne gledajući ni levo ni desno. Ako se zaustaviš da nekog proklinješ, izgubljena si, rekoh joj; isto je i ako se zaustaviš da se podsmevaš. Dvoumiš li se ili se ušeprtljaš, gotova si. Misli samo na taj skok, preklinjala sam je, kao da sam sav novac koji imam stavila na nju; i ona prelete kao ptica. Ali ispod prepone je bila prepona, a ispod nje još jedna. Sumnjala sam da će imati snage da istraje, jer su joj tapšanje i povici kidali živce. Ali dala je sve od sebe. Imajući u vidu da Meri Karmajkl nije nikakav genije već nepoznata devojka koja piše prvi roman u dnevno-spavačoj sobi i nema dovoljnu količinu onoga što je poželjno, vremena, novca i dokolice, nije ni uradila tako loše, razmišljala sam.

Dajte joj još sto godina, zaključila sam, čitajući poslednje poglavlje – neki nosevi i naga ramena ukazali su se ogoljeni naspram zvezdanog neba, jer je neko naglo povukao zavesu u salonu – dajte joj njenu sopstvenu sobu i pet stotina godišnje, pustite je da iskaže svoje misli i da izbaci pola onoga što je sad unela, i uskoro će ona napisati bolju knjigu. Kroz sledećih sto godina, rekoh stavljajući Životnu avanturu Meri Karmajkl na kraj police, ona će biti pesnikinja.

Šesto poglavlje

Sutradan je oktobarska jutarnja svetlost padala u prašnjavim zracima kroz prozore bez zavesa i sa ulice se čuo žamor saobraćaja. London se, dakle, opet uskomešao; ta fabrika je oživila; mašine su se pokrenule. Posle tolikog čitanja bilo je izazovno pogledati kroz prozor i videti šta radi London ujutru 26. oktobra 1928. A šta je radio London? Izgleda da niko nije čitao Antonija i Kleopatru. Izgleda da je London bio potpuno ravnodušan prema Šekspirovim dramama. Niko nije davao ni pet para – i ja ih stvarno ne krivim – za budućnost romana, za smrt poezije ili za razvoj prozognog stila kojim bi prosečna žena potpuno izrazila svoj um. Da je mišljenje o bilo kojoj od ovih tema bilo ispisano kredom na pločniku, niko ne bi zastao da je pročita. Ravnodušnost užurbanih nogu izbrisala bi to za pola sata. Evo, ide jedan kurir, jedna žena vodi psa. Ono što je fascinantno na londonskim ulicama jeste da se nikad ne mogu videti dva slična čoveka; kao da svako ima neka sopstvena privatna posla. Ima onih što izgledaju poslovno, sa atašnama; bilo je skitnica koji čegrću štapovima po šipkama na ogradama, zatim onih simpatičnih likova kojima ulice služe kao klub, koji pozdravljaju one u fijakerima i daju informacije a da ih niko i ne pita. Prolazili su isto tako i sprovodi, pred kojima su muškarci, setivši se iznenada prolaznosti sopstvenih tela, skidali šešire. A onda je jedan veoma ugledan gospodin polako došao do ulaznih vrata i zastao da izbegne sudar sa jednom užurbanom damom koja je nekako došla do veličanstvene bunde i do buketa parmskih ljubičica. Svako od njih je bio sam, obuzet sobom i išao svojim poslom.

U ovom trenutku, kao što se to često događa u Londonu, došlo je do potpune uspavanosti i privremenog nestanka saobraćaja. Ništa nije stizalo niz ulicu i niko nije prolazio. Jedan jedini list se otkinuo sa golog drveta na kraju ulice i u tom zatišju pao. I, nekako, kao da je dat signal, signal koji ukazuje na snagu stvari koju smo prevideli. Izgledalo je kao da ukazuje na reku koja je iza ugla nevidljiva, tekla niz ulicu i uvlačila ljude u svoj tok, kao što je matica u Oksbridžu nosila studenta u njegovom čamčiću i mrtvo lišće. Sada je s jedne na drugu stranu ulice, dijagonalno, nosila devojku u lakovanim čizmicama, pa mladića u smedem zimskom kaputu; nosila je i jedan taksi; i sve troje je spojila u jednoj tački baš ispod mog prozora; taksi je stao tu; i devojka i mladić su stali; i ušli u taksi; i taksi, kao nošen tom strujom, otplovi negde drugde.

Taj prizor je bio sasvim običan; ono što je bilo čudno jeste ritmički red koji je moja mašta uložila u njega; i činjenica da je običan prizor dvoje ljudi koji ulaze u taksi imao moć da prenese nešto od onoga što je izgledalo kao njihovo sopstveno zadovoljstvo. Prizor dvoje ljudi koji idu niz ulicu i koji se susreću na čošku izgleda da oslobađa od neke napetosti, mislila sam, posmatrajući kako taksi okreće i odlazi. Možda je naporno razmišljati, kao što sam ja razmišljala dva dana, o jednom polu tako odvojenom od drugog. To dira u jedinstvo uma. Sad je taj napor prestao i jedinstvo se povratilo kad sam videla dvoje kako se sreću i ulaze u taksi. Um je zaista jedan veoma tajanstven organ, razmišljala sam, uvlačeći glavu sa prozora, o njemu se baš ništa ne zna iako tako potpuno zavisimo od njega. Zašto osećam da postoje odvajanja i otpori u umu, kao što u telu postoji napetost, koju izazivaju vidljivi uzroci? Šta se podrazumeva pod "jedinstvom uma", razmišljala sam, jer um očigledno ima tako veliku moć koncentracije u svakoj tački u svakom trenutku, da izgleda kao da ne postoji samo u jednom stanju. Može da se odvoji od ljudi na ulici, na primer, i da misli o sebi, nevezano sa njima, gore na prozoru gledajući dole na njih. Ili može da misli spontano zajedno sa drugim ljudima, kao, na primer, u gomili koja čeka da im se objave neke vesti. Može da misli unazad kroz svoje očeve ili svoje majke, onako kao što sam rekla da žena kad piše misli unazad kroz svoje majke. I opet, ako si žena, često te iznenadi nagli rascep svesti, recimo dok šetaš pored Vajthola, kada se od prirodne naslednice te civilizacije nađeš odjednom, izvan nje, otuđena i kritična. Jasno je da um uvek menja svoj fokus, i dovodi svet u različite perspektive. Ali neka od tih stanja duha izgleda da su, čak i kad se spontano usvoje, manje ugodna od drugih. Da bi održala kontinuitet tih stanja, podsvesno nešto kočiš, i prigušivanje postepeno postaje naporno. Ali možda postoji neko stanje svesti koje možeš da imаш kontinuirano, bez napora, jer ne zahteva da se bilo šta zadržava. I možda je ovo, razmišljala sam dok sam odlazila od prozora, jedno od njih. Jer kad sam videla taj par kako ulazi u taksi, osetila sam doista kao da se um, pošto je bio podeljen, opet vraća u prirodnu fuziju. Očigledan razlog bi bio to što je prirodno da polovi sarađuju. Postoji dubok, iako iracionalan instinkt, u korist teorije da spoj muškarca i žene daje najveće zadovoljstvo, najpotpuniju sreću. Ali prizor dvoje ljudi koji ulaze u taksi, i zadovoljstvo koje mi je on pružio, navede me da se takođe zapitam da li postoje i u mozgu dva pola, koji odgovaraju polovima u telu, i da li i oni traže da se sjedine radi potpunog zadovoljstva i sreće. I nastavih amaterski da skiciram plan duše, kako u svakom od nas vladaju dve sile, jedna muška, jedna ženska; i u mozgu muškarca muškarac ima premoć nad ženom, a u mozgu žene žena ima premoć nad muškarcem. Normalno i ugodno stanje je kada to dvoje žive u harmoniji, sarađujući duhovno. Kod muškarca ženski deo mozga ipak mora imati uticaja; i žena isto tako mora da opšti sa muškarcem u sebi. Možda je Kolridž to mislio kada je rekao da je veliki um androgin. Tek kad dođe do te fuzije, um je potpuno oplođen i tad koristi svu svoju nadarenost. Možda duh koji je potpuno muški ne može da stvara, kao ni duh koji je potpuno ženski, pomislila sam. Ali bilo bi dobro da proverimo šta se misli pod muško-ženskim, i obrnuto, pod žensko-muškim, tako što ćemo zastati i pogledati nekoliko knjiga.

Kada je Kolridž rekao da je veliki um androgin, svakako nije mislio da je to um koji zagovara žensko pitanje ili se posvećuje tumačenju žena. Možda je androgini um manje sklon da pravi ovu razliku od jednopolnog uma. On je verovatno htio da kaže da je androgin um rezonantan i porozan; da bez zadrške prenosi emocije; da je prirodno kreativan, užaren i nepodeljen. Zapravo, vraćamo se Šekspirovom duhu, kao tom androginom tipu muško-ženskog uma, mada bi bilo nemoguće reći šta je Šekspir mislio o ženama. I ako je tačno da je jedan od znakova potpune razvijenosti uma to što ne misli naročito ili izdvojeno o polu, koliko je onda teže da se ti uslovi steknu, sada nego ikad ranije. Tu sam došla do knjiga živilih pisaca, zastala i zapitala se, – zar ta činjenica nije u korenu nečeg što me dugo zbunjuje? Nijedno doba nije imalo tako jasnou polnu svest kao ovo naše; dokaz su one bezbrojne knjige u Britanskom muzeju koje su muškarci napisali o ženama. Bez sumnje treba da se okrivi i sifražetska kampanja. Mora da je pobudila kod muškaraca neobično snažnu želju za samodokazivanjem; mora da ih je navela da naglašavaju sopstveni pol i njegove karakteristike, a ne bi se gnjavili tim razmišljanjima da nisu bili izazvani. A kad nekog izazove čak i šačica žena u crnim šeširima, taj uzvraća, ako ga ranije niko nije izazivao, prilično neumereno. To se možda odnosi i na neke karakteristike koje sam ovde, sećam se, našla, pomislih, skidajući novi roman g-dina A. koji je u najboljim godinama i o kome kritika očigledno ima dobro mišljenje. Otvorih knjigu. Zaista, bilo je divno čitati opet muško pisanje. Ono je bilo tako direktno, tako nezamršeno posle ženskog pisma. Uzakivalo je na takvu slobodu uma, takvu slobodu ličnosti, takvo poverenje u samoga sebe. Imаш

osećanje fizičke blagodeti u prisustu ovog uhranjenog, naobraženog, slobodouumnog muškarca, koga niko nikad nije osujetio ili mu se suprotstavio, koji je, naprotiv, od rođenja imao punu slobodu da se širi na koju god poželi stranu. Sve je to bilo divno. Ali kad sam pročitala nekoliko poglavlja, činilo se kao da preko stranice leži senka. To je bila tamna poluga, senka nalik obliku slova J(a). Počneš da se migoljiš levo-desno, da vidiš koji je pejzaž iza njega. Da li je to stvarno stablo, ili neka žena u šetnji, nisam bila sasvim sigurna. Čim se vratiš, naletiš na slovo J-a. Počne da te umara J(a). Ne mogu da kažem da to J(a) nije bilo dostoјno poštovanja J(a); časno i logično; tvrd orah, vekovima glancan dobrim učenjem i ishranom. Takvo J(a) poštujem i divim mu se iz dna duše. Ali – prelistah nekoliko stranica, tražeći bilo šta – najgore je što je u senci toga slova J(a) sve bezoblično kao u magli. Je li ono tamo stablo? Ne, to je žena. Ali ... ona nema ni koščicu u telu, pomislilih, gledajući Febu, tako se zvala, kako dolazi preko plaže. Tada je ustao Alen i Alenova senka smesta izbrisa Febu. Jer Alen je imao svoje poglede, a Feba je bila udavljeni poplavom njegovih pogleda. A zatim, pomislila sam, Alen ima strasti, i na to počeh vrlo brzo da prevrćem stranice, osećajući da se bliži kriza, i tako je i bilo.

Dogodilo se na plaži, na suncu. Bilo je vrlo otvoreno. Bilo vrlo energično. Najbestidnije moguće. Ali ... isuviše sam često govorila "ali". Ne može se stalno govoriti "ali". Mora nekako da se dovrši rečenica, ukorila sam sebe. Da li da je dovršim: "Ali – dosadno mi je!" Zašto mi je bilo dosadno? Delom zbog dominacije slova J(a) i zbog te suvoparnosti koju, kao džinovska bukva, ono stvara u svojoj senci. Neće tu ništa iznići. A delimično i iz nekog nevidivljijeg razloga. U umu g-dina A. kao da je postojala neka prepreka, neka zabrana, koja je blokirala izvor stvaralačke energije i sabijala je u uske okvire. I setivši se svečanog ručka u Oksbridžu, pepela cigarete, manks mačke, Tenisona i Kristine Roseti, svega toga odjednom, učinilo mi se da je moguće da tu leži prepreka. On više ne pevuši jedva čujno: "I pade bistra suza sa cveta gospodinove krunice pred moju kapiju" kad vidi Febu kako dolazi preko plaže, a ona više ne odgovara, "Srce je moje kao raspevana ptica koja se gnezdi gde je nemirna voda" kad prilazi Alen, ali šta g-din A. tu može. Pošto je čestit kao dan i logičan kao sunce, on može da uradi samo jedno. I on to i čini, da budem prema njemu poštena (rekoh listajući stranice), stalno i čini. A to, dodadoh, svesna grozne prirode tog priznanja, deluje nekako dosadno. Šekspirova bestidnost iskopa hiljadu drugih stvari u glavi, i daleko od toga da je dosadna. Ali Šekspir to čini iz zadovoljstva; g-din A., kao što bolničarke kažu, čini to sa svrhom. On to čini iz protesta. Protestuje protiv jednakosti drugog pola dokazivanjem sopstvene superiornosti. On je stoga ograničen, inhibiran i samosvestan kao što je mogao biti i Šekspir da je i on poznavao g-dice Klaf i Dejvis. Bez sumnje, elizabetanska književnost bi bila mnogo drugačija da je ženski pokret počeo u šesnaestom a ne u devetnaestom veku.

Na šta se, dakle, to svodi, ako je teorija o dve strane uma održiva. Na to da je muževnost sada postala samosvesna – što će reći da muškarci sada pišu samo muškom stranom mozga. Stoga je pogrešno da ih žena čita, jer će neizbežno ona tražiti nešto što neće naći. Moć sugestije je ono što najviše nedostaje, pomislila sam, uvezvi kritičara g-dina B. u ruke i čitajući vrlo pažljivo i poslušno njegove primedbe o umetnosti poezije. Bile su veoma vešte, oštре i pune znanja; ali problem je u tome što njegova osećanja više nisu komunicirala; njegov duh kao da je bio raspodeljen u odvojene komore; čak nijedan zvuk se nije probijao iz jedne u drugu. Zato, kad uzmeš rečenicu g-dina B. ona se s treskom stropošta – mrtva; a kad uzmeš Kolridžovu rečenicu, ona eksplodira i rađa svakakve druge ideje, a to je jedina vrsta pisanja za koju se može reći da poseduje tajnu večnog života.

Ali, bez obzira na uzroke, to je činjenica zbog koje moramo žaliti. Jer to znači – tu dođoh do nizova knjiga g. Golsvoltija i g. Kiplinga – da neka od najlepših dela naših najvećih živilih pisaca nailaze na gluve uši. Ništa joj ne vredi, žena ne može u njima da nađe taj izvor večnog života iako je kritičari ubedjuju da je on tu. Ne samo da se slave muške vrline, naglašavaju muške vrednosti i opisuje svet muškaraca; već je i sama emocija kojom su te knjige prožete ženi nerazumljiva. Nadolazi, sabija se, uskoro će mi bljunuti na glavu, počinješ da govorиш davno pre kraja. Ona slika će pasti starom Džolianu na glavu; on umire od šoka; stari sveštenik će nad njim izgovoriti kratko posmrtno slovo; a svi labudovi sa Temze će istovremeno zapevati. Ali ja ću pobeći pre nego što se to dogodi i sakriću se u žbunje ogrozda, jer emocija koja je ovako duboka, ovako suptilna, ovako simbolična za muškarca, ženu dira do čudnih razmara. Tako je sa Kiplingovim oficirima koji okreću leđa; i sa Sejačima koji seju Seme, i njegovim Muškarcima koji su sami sa svojim Radom; i sa Zastavom – crveniš od tolikih velikih slova kao da si uhvaćena kako prisluškuješ na nekoj čisto muškoj orgiji. Činjenica je da ni g-

din Golsvorti niti g-din Kipling nemaju žensku iskru u sebi. Stoga svi njihovi kvaliteti, ako se sme uopštavati, ženi deluju sirovo i nezrelo. Oni nemaju moć sugestije. A kada knjizi nedostaje moć sugestije, ma koliko snažno pogaćala površinu uma, ne može da prodre unutra.

I u tom nemirnom stanju, u kojem uzimamo knjige i opet ih vraćamo i ne pogledavši ih, počeh da zamišljam jedno buduće doba čiste, samosvesne muškosti, kakvo izgleda nagoveštavaju pisma onih profesora (uzmimo pisma ser Voltera Ralija, na primer), a što su italijanski vlastodršci već sproveli u delo. Jer teško da u Rimu možemo da ne budemo impresionirani utiskom krajnje muškosti; i ma kolika da je vrednost stopostotne muškosti za državu, možemo da pitamo kakav je njen uticaj na poeziju. U svakom slučaju, prema informacijama iz novina, u Italiji postoji izvesna zabrinutost za prozu. Održan je skup akademika čiji je cilj da se "razvije italijanski roman". "Muškarci čuveni po poreklu, u finansijama, industriji ili fašističkim korporacijama", sastali su se pre neki dan i raspravljali o tom pitanju i Dučeju je poslat telegram u kojem izražavaju nadu "da će fašistička era uskoro dati pesnika koji bi je bio dostojan". Možemo se svi pridružiti toj pobožnoj nadi, ali pitanje je da li poezija može da nastane u inkubatoru. Poeziji je potrebna majka isto koliko i otac. Možemo strahovati da će fašistička pesma biti strašan mali abortirani fetus kakav se vidi u staklenoj tegli u nekoj varošici. Kažu da takva čudovišta nikad nisu dugog veka; čudo te vrste nikad nećeš videti kako kupi letinu na nekoj njivi. Dve glave na jednom telu ne čine dug život.

Međutim, krivica za sve ovo, ako smo nestrpljivi da na nekoga svalimo krivicu, leži koliko na jednom, toliko i na drugom polu. Sve zavodnice i reformistkinje su odgovorne: ledi Besborou kad je lagala lordu Grenvilu; g-đica Dejvis kad je rekla istinu g-dinu Gregu. Krive su sve one koje su dovele do stanja polne svesti, pa knjigu po kojoj mogu da prostrem sve svoje sposobnosti zbog njih moram da tražim u onom srećnom dobu, kad se još nisu rodile

g-dice Dejvis i Klaf, kad je pisac koristio obe strane uma podjednako. Tad moraš da se vratiš Šekspиру, jer je Šekspir bio androgin; a takvi su bili i Kits, Stern, Kuper, Lemb i Kolridž. Šeli je možda bio bespolan. Milton i Ben Džonson su imali malo previše muškog u sebi. Isto i Vordsvort i Tolstoj. U naše vreme Prust je bio potpuno androgin, ako nije imao i malo suviše ženskog. Ali ta mana je odveć retka da bismo se na nju žalile, iako, ako nema te mešavine, izgleda da intelekt nadavlada, a ostale sposobnosti duha otvrđnu i izjalove se. Ipak, tešila sam se mišlju da je to možda prolazna faza; mnogo toga što sam rekla, držeći obećanje da ју vam izložiti tok svojih misli, delovaće zastarelo; mnogo žara u mom pogledu delovaće sumnjivo vama koji imate tek osamnaest godina.

Ipak, prva rečenica koju bih ovde napisala, govorila sam dok sam prelazila za pisači sto i uzimala papir sa naslovom Žene i proza – jeste da je za bilo koga ko piše fatalno da misli o svom polu. Fatalno je biti čisto i jednostavno muškarac ili žena; treba biti muškarac-žena ili žena-muškarac. Za ženu je fatalno da stavi i najmanji naglasak na neku jadikovku; da se zauzme, makar i pravedno, za bilo kakvu stvar; na bilo koji način da govorи sa svešću da je žena. A fatalno nije retorička figura; jer bilo šta što je napisano sa tom svesnom pristrasnošću osuđeno je na smrt. Ono prestaje da se pothranjuje. Koliko god da deluje briljantno i efektno, moćno i maestralno dan-dva, uvenuće kad padne noć; ne može da narasta u umu drugih ljudi. Neka saradnja mora da se uspostavi između tog muškarca i žene u umu da bi moglo da se postigne umeće stvaranja. Neki brak suprotnosti mora da se sklopi. Ceo um mora da leži širom otvoren da bismo dobili osećaj da pisac prenosi svoje iskustvo sa savršenom punoćom. Sloboda mora da postoji i mir mora da postoji. Ne sme da zaškripi nijedan točak, ne sme da zasvetluca nijedno svetlo. Zavesе moraju biti dobro navučene. Pisac, razmišljala sam, kad prođe jedno iskustvo, mora da se zavali i da pusti um da proslavlja svoje svadbe u tami. Ne treba da gleda ili da proverava šta ovaj to čini. Umesto toga, neka kida latice sa ruže ili neka posmatra kako labudovi mirno plove niz reku. I opet videh maticu kako je zahvatila čamac i studenta i opalo lišće; a taksi odvozi muškarca i ženu, pomislila sam gledajući ih kako zajedno dolaze preko ulice i struja ih odnosi, mislila sam slušajući u daljini tutnjavu londonskog saobraćaja, u taj silni tok.

Ovde, pak, Meri Biton prestaje da govorи. Rekla vam je kako je došla do zaključka – prozaičnog zaključka – da je neophodno imati pet stotina godišnje i sobu sa ključem u bravi ako hoćete da pišete

prozu ili poeziju. Pokušala je da ogoli razmišljanja i utiske zbog kojih tako misli. Pozvala vas je da je sledite, kako uleće u naručje školskom čuvetu, kako ruča ovde, večera tamo, crta skice u Britanskom muzeju, uzima knjige sa polica, gleda kroz prozor. Dok je ona sve to radila, vi ste nesumnjivo posmatrale njene greške i mane i procenjivale koliko su one uticale na njene stavove. Protivrečile ste joj, dodavale, izvodile zaključke, sve što se vama činilo kao dobro. Sve to tako i treba da bude, jer kod ovakvih pitanja do istine se može doći samo upoređivanjem raznih grešaka. A ja sama ću sad da završim time što ću unapred reći dve kritike, koje su tako očite da teško da ćete ih propustiti.

Nije izrečeno nikakvo mišljenje, možda ćete reći, o uporednim vrednostima oba pola, čak ni kao pisaca. To je namerno učinjeno, jer, čak i da je došlo vreme za takvu procenu – a daleko je važnije u ovom trenutku koliko novca žene imaju i koliko soba, nego da se teoretiše o njihovim sposobnostima – čak i da je došlo to vreme, ja ne verujem da darovitost, bilo uma ili ličnosti, može da se meri kao šećer ili buter, čak ni u Kembriđu, gde su veoma vešti da klasiraju ljude i da im prikače na glavu kapice i nekoliko slova ispred imena. Ne verujem čak ni da rangiranje po Vitejkerovom almanahu predstavlja konačan poredak vrednosti ili da postoji bilo kakav čvrst razlog za pretpostavku da će Zapovednik Bata bezuslovno ući na večeru posle Kapetana Lunasija. Sve ovo upoređivanje jednog pola sa drugim, jedne osobine sa drugom, sve te tvrdnje o superiornosti, nametanju inferiornosti, spadaju u ljudskom životu u fazu "privatne škole", gde postoje "strane" i obaveza da jedna strana pobedi drugu, i gde je najvažnije popeti se na tribinu i iz Upravnikove ruke primiti kitnjasti pehar. Kako ljudi odrastaju, oni prestaju da veruju u strane ili u upravnike ili u kitnjaste pehare. U svakom slučaju, kad su knjige u pitanju, opšte je poznato koliko je teško prilepiti vrednosne etikete tako da ne otpadnu. Zar prikazi tekuće književnosti ne pokazuju neprekidno koliko je teško donositi sud? "Ova velika knjiga", "ova bezvredna knjiga", istu knjigu posmatraju na oba načina. I hvala i pokuda podjednako ne znače ništa. Ne, koliko god može da bude zabavno to procenjivanje, to je ipak najzaludnije moguće zanimanje, a potčinjavanje propisima procenitelja je veoma servilan stav. Jedino je važno da pišete ono što želite da pišete, a da li će to vredeti vekovima ili samo satima, to нико ne može da kaže. Ali žrtvovati i jednu dlaku sa glave vaše vizije, jednu njenu nijansu, iz poslušnosti prema Upravitelju sa srebrnim peharom u ruci ili prema nekom profesoru koji drži metar u rukavu, to je najbednija izdaja, prema kojoj je žrtvovanje bogatstva i nevinosti, što se nekada smatralo najvećom ljudskom propašću, običan ujed buve.

Zatim, mislim da biste mogle da prigovorite da sam u svemu ovome previše naglasila materijalnu stranu. Čak i ako ostavimo velikodušnu marginu za simbolično, da tih pet stotina godišnje predstavlja moć da se kontemplira, da ključ u vratima znači moć da se samostalno misli, i pored toga možda ćete reći da duh treba da se vine iznad takvih stvari; i da su veliki pesnici često bili siromašni ljudi. Dozvolite zato da vam citiram reči vašeg profesora književnosti koji bolje od mene zna od čega se pravi pesnik. Ser Artur Kviler-Kuoč piše¹⁴ "Koja su najveća pesnička imena u poslednjih sto godina? Kolridž, Vordsvort, Bajron, Šeli, Lendor, Kits, Tenison, Brauning, Arnold, Moris, Roseti, Svinbern – tu možemo da se zaustavimo. Svi su, osim Kitsa, Brauninga i Rosetija, studirali na univerzitetu, a od ove trojice je samo Kits, koji je umro rano, u cvetu mladosti, zaista bio siromašan. Deluje okrutno kad se tako govori i tužno je reći, ali je neumoljiva činjenica da nema mnogo istine u tome da književni genij duva kuda hoće, i jednako među siromašnima i bogatima. Neumoljiva činjenica je da su devetorica od ove dvanaestorice bili univerzitetski građani; što znači da su na neki način pronašli sredstva da dobiju najbolje obrazovanje koje Engleska može da pruži. U suštini, činjenica je da je od preostale trojice Brauning bio imućan, a da nije bio imućan, pitam vas da li bi uspeo da napiše Saula ili Prsten i knjigu, da li bi Raskin uspeo da napiše Moderne slikare da njegovom ocu posao nije išao dobro. Roseti je imao mali privatni prihod i pored toga je slikao. Ostaje samo Kits, kog je Atropos mladog presekla, kao što je presekla Džona Klera u ludnici, kao Džejmsa Tomsona opijumom da bi narkotizovao razočaranje. To su užasne činjenice, ali suočimo se sa njima. Izvesno je – ma koliko je to nečasno za nas kao naciju – da siromašni pesnik, nekom greškom naše države, ni danas kao ni pre dvesta godina, nema šanse koliko pas. Verujte mi – a ja sam proveo dobar deo vremena tokom deset godina posmatrajući nekih trista dvadeset osnovnih škola – možemo mi da brbljamo o demokratiji, ali kod nas siromašno dete zapravo nema nade kao ni sin atinskog roba da bude oslobođen ropstva i da živi u intelektualnoj slobodi u kojoj se rađaju veliki pisci."

Poenta ne može jasnije da se kaže. "Siromašan pesnik ni danas, kao ni pre dvesta godina, nema šanse koliko pas... siromašno dete zapravo nema nade kao ni sin atinskog roba da bude oslobođen ropstva i da živi u intelektualnoj slobodi iz koje se radaju veliki pisci." To je to. Intelektualna sloboda zavisi od materijalnih pitanja. Poezija zavisi od intelektualne slobode. A žene su uvek bile siromašne, ne samo poslednjih dvesta godina, već odvajkada. Žene su imale manju intelektualnu slobodu nego sinovi atinskih robova. Zato žene nisu imale ni tračak šanse da pišu poeziju. Zbog toga sam toliko naglasila novac i sobu. Međutim, zahvaljujući naporima tih nevidljivih žena u prošlosti, o kojima bih volela da više znamo, zahvaljujući dvama ratovima, dosta čudno, krimskom koji je pustio Florans Najtingejl iz salona i evropskom ratu koji je otvorio vrata prosečnoj ženi nekih šezdesetak godina kasnije, ova zla su na putu poboljšanja. Inače vi ne biste bile ovde večeras i vaše šanse da zarađite pet stotina funti godišnje, što je bojim se još uvek vrlo neizvesno, bile bi potpuno nezнатне.

Ipak, možda ćete prigovoriti, zašto pridajete toliku pažnju tom ženskom pisanju knjige, kad, po vama, to iziskuje toliki napor, dovodi možda i do ubistva sopstvenih tetaka, a skoro sigurno do zakašnjavanja na ručak i može da dođe do teških rasprava sa izvesnim vrlo dobrim momcima? Priznaću da su moji motivi delimično sebični. Kao većina neobrazovanih Engleskinja ja volim da čitam – volim da čitam knjige. U poslednje vreme ishrana mi je postala pomalo jednolična; previše je istorije o ratovima; previše biografije o velikim muškarcima; poezija pokazuje, čini mi se, tendenciju ka sterilnosti, a proza – ali već sam dovoljno eksponirala svoju nepodobnost kao kritičarka moderne proze i o njoj neću više ništa da kažem. Stoga ću vas zamoliti da pišete sve vrste knjiga, ne kolebajući se zbog teme, koliko god bila trivijalna ili golema. Milom ili silom, nadam se da ćete doći do dovoljno novca da putujete, da lenčarite, da razmišljate o budućnosti ili o prošlosti sveta, da sanjarite nad knjigama i da dangubite na čoškovima i pustite da tok misli duboko zaroni u tu maticu. Jer ja vas ni u kom slučaju ne ograničavam na prozu. Da biste mene zadovoljile – a postoje hiljade kao što sam ja – vi ćete pisati putopise i avanturističke knjige, dela o naučnim istraživanjima i o obrazovanju, istoriju, biografiju, kritiku, filozofske i naučne knjige. Time ćete svakako doprineti umeću proze. Jer knjige imaju načina da utiču jedne na drugu. Proza će biti utoliko bolja kad stane obraz uz obraz sa poezijom i filozofijom. Štaviše, kad pogledate bilo koji veliki lik iz prošlosti, kao što je Safo, gospođa Murasaki, Emili Bronte, videćete da su one naslednice isto koliko i začetnice i da su one postojale zato što su žene stekle naviku da prirodno pišu; tako da će, čak i kao preludijum za poeziju, ovakva vaša aktivnost biti neprocenjiva.

Ali kad prelistam ove beleške i kritički razmislim o sopstvenom toku misli, vidim da moj motiv nije bio sasvim sebičan. Kroz te komentare i digresije teče uverenje – ili je to instinkt? – da su dobre knjige poželjne, a da su dobri pisci, čak i ako iznose najraznovrsnije ljudske izopačenosti, još uvek dobra ljudska bića. Tako, kad vas molim da pišete više knjiga, ja vas podstičem na nešto što će biti za vaše dobro i za dobro sveta. Kako da opravdam taj instinkt ili veru to ne znam, jer je filozofski rečnik, ako niste izobraženi na univerzitetu, veoma pogodan da čoveka lažno izrazi. Šta se misli pod "realnošću"? Čini se da je ona nešto vrlo nepostojano, vrlo nepouzdano – čas je nađeš na prašnjavom putu, čas u parčetu novine na ulici, čas kao zelenkadu na suncu. Ona osvetli neku grupu u jednoj sobi, i naglasi neke slučajne reči. Savlada nas dok idemo kući pod zvezdama i čini nemi svet stvarnjim od sveg govora – a onda se opet pojavi u autobusu u galami Pikadilija. Ponekad, takođe, izgleda kao da boravi u oblicima koji su predaleko da bismo razaznali kakva je njihova priroda. Ali čega god se takne, ona to fiksira i čini nepromenljivim. Ona je to što ostane kad se dnevna koža odbaci u žbunje; ona ostaje od prošlih vremena i od naših ljubavi i mržnji. Dakle, pisac, po mom mišljenju, ima šanse da više od drugih ljudi živi u prisustvu te realnosti. Njegov posao je da je nalazi, da je sakuplja i da je prenese nama ostalima. To u najmanju ruku zaključujem čitajući Lira ili Emu ili La recherche du temps perdu. Jer čitanje ovih knjiga izgleda izvodi čudnu operaciju progledavanja čula; posle toga se intenzivnije vidi; izgleda kao da je sa sveta skinuta mrena i da mu je dat intenzivniji život. Može se zavideti onima koji žive u neprijateljstvu sa nerealnošću; a za žaljenje su oni kojima se na glavu sruči nešto što je gotovo, a da oni za to niti znaju niti mare. Tako da kad od vas tražim da zarađujete i da imate svoju sobu, ja od vas tražim da živate sa svešću o stvarnosti; videćete da je to jedan osnažujući život, bez obzira na to da li možete to da izrazite ili ne.

Ovde bih stala, ali konvencije nalažu da svaki govor obavezno ima svečanu završnicu. A u svečanoj završnici koja se obraća ženama trebalo bi da ima nečega, složiće se, što posebno ushićuje i oplemenjuje. Trebalo bi da vas zaklinjem da se setite svojih odgovornosti, da budete uzvišenije, duhovnije; trebalo bi da vas podsetim na to koliko od vas zavisi i kakav uticaj možete imati na budućnost. Ali tako stroge opomene mogu se sasvim slobodno, smatram, ostaviti drugom polu, koji će ih izreći i koji ih je zapravo već izrekao sa elokvencijom mnogo većom od one koju ja mogu da savladam. Kad kopam po sopstvenom duhu, ja ne nalazim nikakva plemenita osećanja o drugarstvu, jednakosti i uticaju na svet radi viših ciljeva. Vidim sebe kako kratko i prozaično govorim da je najvažnije od svega biti ono što jesi. Ne sanjajte o tome da utičete na druge, rekla bih kad bih znala kako da to zvuči ushićeno. Mislite o stvarima samim po sebi.

I opet me podsećaju, čim zavirim u novine, romane i biografije, da žena kad govori ženama treba da ima nešto vrlo neprijatno u rukavu. Žene su okrutne prema ženama. Žene ne vole žene. Žena – i zar vam se nije smučila ta reč? Verujte da meni jeste. Hajde onda da se složimo da predavanje koje je žena procitala ženama treba završiti nečim posebno neprijatnim. Ali kako? Šta da smislim? Stvar je u tome što se meni žene često svidaju. Volim njihovu nekonvencionalnost. Volim njihovu kompletност. Volim njihovu anonimnost. Volim – ali ne može tako. Onaj tamo ormar – kažete da su u njemu samo čiste salvete, ali šta ako je ser Arčibald Bodkin skriven medu njima? Dozvolite zato da uzmem strožiji ton. Da li sam vam u prethodnom izlaganju prenela dovoljno upozorenja i oštре osude od strane muškog dela čovečanstva? Saopštila sam vam veoma nisko mišljenje koje o vama ima g. Oskar Brauning. Ukažala sam vam na to šta je nekada Napoleon mislio o vama, i šta sad Musolini misli. Zatim, u slučaju da neka od vas ima aspiraciju da piše prozu, za njeno dobro sam prepisala savet kritičara da treba hrabro da prizna ograničenja svoga pola. Pozvala sam se na prof. X i dala sam istaknuto mesto njegovoj izjavi da su žene intelektualno, moralno i fizički inferiornije od muškaraca. Predala sam sve što mi je došlo do ruku i evo konačnog upozorenja – od g. Džona Lengdona Dejvisa. 15 G. Džon Lengdon Dejvis upozorava žene da "kad deca više nisu poželjna, žene uopšte više nisu potrebne." Nadam se da ćete to da pribeležite.

Kako još da vas ohrabrim da se latite života? Mlade devojke, rekla bih, molim saslušajte pažljivo, jer završnica počinje, vi ste, po mom mišljenju sramno neuke. Niste napravile nijedno otkriće. Nijedno carstvo niste uzdrmala niti ste vojsku u boj povele. Šekspirove komade niste vi napisale, i nijednom niste varvare prevele u blagodeli civilizacije. Čime to pravdate? Sasvim je dobro ako kažete, pokazujući kako se ulice i trgovi i šume ove planete roje od crnih, belih i kafenih stanovnika, koji su okupirani komunikacijama, preduzećima, vođenjem ljubavi, mi smo svojim rukama vodile druge poslove. Da mi to nismo radile, nijedan čovek ne bi prepolovio ta mora, a plodna zemљa bi bila pustinja. Mi smo rodile, podigle, okupale i podučile, sve do uzrasta od šest ili sedam godina, 1.623 miliona ljudskih bića, koliko ih prema statistikama trenutno ima, a to, čak i ako dopustimo da su neke imale pomoći, iziskuje vreme.

Ima istine u tome što kažete – ne poričem. Ali, istovremeno, mogu li da vas podsetim da u Engleskoj postoje bar dva koledža za žene od 1866; da je posle 1880. udatoj ženi zakon dozvoljavao da poseduje sopstvenu imovinu; i da je 1919 – a to je pre punih devet godina – dobila pravo glasa? Mogu li isto tako da vas podsetim da vam je većina profesija pristupačna već desetak godina? Kad razmislite o tim ogromnim privilegijama i o tome koliko ih dugo uživate, i o činjenici da u ovom trenutku postoji dve hiljade žena koje su sposobne da na ovaj ili onaj način zarade preko pet stotina godišnje, složiće se da izgovaranje nedostatkom mogućnosti, obuke, ohrabrenja, slobodnog vremena i novca, više ne stoji čvrsto. Štaviše, ekonomisti nam kažu da g-đa Siton ima previše dece. Vi, naravno, morate da nastavite da rađate decu, ali po dvoje i troje, ne po desetoro i dvanaestoro.

Tako, raspolažući sa nešto vremena i proučavajući neku knjigu u glavi – imale ste dovoljno onih drugih knjiga i u koledž ste, podozrevam, – delimično slate, da biste bile od-učene – treba u svakom slučaju da se iskrilate na novu scenu svoje vrlo duge, vrlo naporne i vrlo opskurne karijere. Hiljadu pera je u pripravnosti da vam predlože šta treba da radite i kakve ćete posledice imati. Moj lični predlog je pomalo fantastičan, priznajem; i zato više volim da ga ispričam kao roman.

Ispričala sam vam u ovom predavanju da je Šekspir imao sestru; ali ne tražite je u knjizi ser Sidnija Lija o pesnikovom životu. Umrla je mlada – na žalost, nikada ni reč nije napisala, leži pokopana тамо где данас стаје автобус, преко пута Еlefант и Касла. Ја пак верујем да та песникinja, која никада није ни рећ нapisala и која је сахранјена на рaskрšću, живи још увек. Она живи у вама и у мене и у многим другим женама које нису овде večeras, зато што перу судове и uspavljaju decu. Али она живи; јер велики песници не umiru; они су stalno prisutni; потребно је само пруžiti им прилику да уđu међу нас отelovljeni. Mislim да је sad u vašoj moći да јој пруžите ту прилику. Јер ја верујем да ако будемо живеле још отприлике један век – ја овог trenutka говорим о zajedničком животу, који је realan живот, а не о малим razdvojenim животима које живимо pojedinačно – и ако свака од нас буде имала pet stotina godišnje i svoju sobu; ако стекнемо naviku da slobodno pišemo i hrabrost da napišemo tačno ono што mislimo; ако мало umaknemo iz zajedničке dnevne sobe i ne будемо stalno posmatrale ljudska bića u međusobnom odnosu, već u odnosu prema stvarnosti; i nebo takođe, i drveće, ili sve по себи; ако pogledамо mimo Miltonovog bauka, jer nijedno ljudsko биће ne treba da nam zaklanja vidik; ако се suočimo sa činjenicom da nema nijedне ruke на коју бисмо се okačile, već da idemo same и da имамо однос са светом realnosti а не само са светом muškaraca и žena, тада ће доћи та могућност i mrtva pesnikinja која је била Šekspirova sестра примиће на себе telо којег се тако често odricala. Crpeći svoj живот из живота nepoznatih које су биле njene predhodnice, као што је то radio pre njen brat, rodiće се она. А нjen dolazak, bez te pripreme, bez tog napora sa naše strane, без te čvrste odluke да ће она, kada se ponovo rodi, otkritи да је могућно да живи и да пише poeziju, ne можемо очекивати, јер би bio nemoguć. Али остаем при томе да би она дошла kad бисмо за њу radile, и да је takav rad, чак и u siromaštву i nevidljivosti, vredan truda.

(Prema izdanju: Virginia Woolf: *A Room of One's Own*, Granada Publishing Ltd, London 1983.

Prvo izdanje: Hogarth Press, 1929)